

Міністерство освіти і науки України
 Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
 Факультет історії, політології і міжнародних відносин
 Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
 НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
 РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Методика застосування візуальних джерел
 (плакати, карикатури, фото) на уроках історії,
 присвячених радянській пропаганді другої
 половини XX ст.**

студента IV курсу, групи СОІ-41

предметної спеціальності

014.03 Середня освіта (Історія)

Матіїва Романа Назаровича

Керівник:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Королько Андрій Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

 (підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретичні засади використання візуальних джерел на уроках історії.....	6
Розділ 2. Аналіз візуальних джерел у шкільних підручниках з історії України другої половини XX століття.....	15
Розділ 3. Методика використання різних видів візуальних джерел на уроках історії.....	30
Розділ 3.1 Візуальні джерела сталінської пропаганди (1945–1953 рр.).....	30
Розділ 3.2 Плакати та карикатури, як джерела пропаганди у період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.).....	36
Розділ 3.3 Візуальні джерела пропаганди періоду загострення кризи радянської системи (1964–1985 рр.).....	46
Розділ 3.4 Візуальні джерела пропаганди часів «перебудови» (1985–1991 рр.)....	50
Висновки.....	57
Список використаних джерел.....	59
Додатки.....	64

ВСТУП

Актуальність проблеми. У сучасній шкільній освіті, відповідно до принципів Нової української школи, вивчення історії змінює свій вектор: замість простого зазубрювання дат учні вчать мислити самостійно та аналізувати факти. Особливе місце у цьому процесі посідає дослідження радянського минулого другої половини XX століття – від суворих повоєнних років до розпаду СРСР під час «перебудови». Одним із найефективніших інструментів для вивчення цієї суперечливої епохи є радянська візуальна пропаганда: плакати, карикатури, поштові марки та офіційні світлини. Радянська влада використовувала візуальну пропаганду, як зброю для контролю над свідомістю людей, намагаючись за яскравою «картинкою» приховати глибоку внутрішню кризу системи. Офіційні зображення демонстрували грандіозні будівництва, космічні досягнення та ідеальне щасливе життя, створюючи штучну, відірвану від реальності картину світу. Сьогодні, коли учні вирости у насиченому цифровому середовищі та сприймають світ переважно через зорові образи, залучення таких матеріалів на уроках історії дозволяє швидко привернути їхню увагу та активізувати мислення. Лінійний принцип та методика роботи з цими джерелами покликана навчити школярів помічати приховані деталі: аналізувати колірну гаму, символіку, розміри об'єктів та написи [21, с. 41]. Розкодовуючи ці елементи, учні вчать бачити різницю між офіційним радянським фасадом та справжньою реальністю тогочасного життя. У такий спосіб уроки історії перетворюються на практичну лабораторію, де через дослідження минулого у підлітків формується медіаграмотність, критичне мислення, синергетичні компетентності [22, с. 46] та стійкий імунітет до сучасних маніпуляцій та фейків в інформаційному просторі.

Об'єктом дипломної роботи є методика застосування візуальних джерел на уроках історії, присвячених радянській пропаганді другої половини XX ст.

Предмет дипломної роботи є теоретико-методичні засади, педагогічні технології, форми та алгоритми застосування візуальних джерел радянської пропаганди другої половини XX століття.

Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування та розробка системи використання візуальних джерел радянської пропаганди другої половини XX століття на уроках історії, яка забезпечує переведення теоретичних засад компетентнісного підходу Нової української школи до практичних вмінь учнів.

Виходячи з актуальності та мети, **завданнями** цього дослідження є:

- дослідити теоретичні засади використання візуальних джерел на уроках історії;
- проаналізувати та описати методику використання джерел пропаганди;
- дослідити висвітлення візуальних джерел радянської пропаганди на сторінках сучасних підручників з історії для 11 класу;
- описати навчально-методичну складову для опрацювання візуальних джерел пропаганди радянського союзу учнями 11 класу.

Методологічну основу роботи складають загальнонаукові та спеціально-наукові принципи та методи дослідження. Під час дослідження автор орієнтувався на принцип історизму, об'єктивності, проблемно-історичний та порівняльний методи. У роботі використані такі методи: дедуктивний, аналізу та синтезу.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у спробі комплексного висвітлення радянських джерел візуальної пропаганди задля використання їх у шкільному курсі історії України в 11 класі, розробці методичних рекомендацій для використання візуальних джерел радянської пропаганди другої половини XX століття як інструменту реалізації завдань Нової української школи.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дипломної роботи спрямовані на використання вчителем під час викладання шкільного курсу історії України, використання матеріалів у позашкільній діяльності педагога. Проведення

виховних годин, використанню на уроках громадянської освіти. Напрацювання можуть бути використані учнями для написання науково-дослідницьких робіт.

Структура курсової роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг – 116 сторінок, з них основного тексту – 58 сторінок.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Одним із ключових компонентів шкільної історичної освіти є використання візуальних джерел, які охоплюють весь спектр наочності, що використовується на уроках історії: плакати, карикатури, фотографії, карти, малюнки, графічна статистика (таблиці, схеми, діаграми), витвори образотворчого мистецтва (картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси), відеоджерела (відеофільми, кінофільми, відеосвідчення), презентації, інфографіка, речові пам'ятки.

Кожне візуальне джерело – автономний збірник інформації, який легко сприймається, сприяє розвитку уяви, краще допомагає зрозуміти епоху, через це краще підходять для усвідомлення сучасним учнем. Кожен вид візуального джерела дає змогу розкрити практично всі аспекти історичної проблематики та дозволяє використовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів [9]. У сучасних умовах, де об'єм інформаційного навантаження зростає з кожним днем, для розвинутого критичного мислення у майбутньому професійному та повсякденному житті, здобувачу освіти необхідно навчитись аналізувати інформацію з різних джерел, порівнювати, обирати правильний варіант, робити аргументовані висновки та практично застосовувати її. Критичне мислення – одне з ключових наскрізних вмінь сучасного здобувача освіти.

У навчальній діяльності візуальні джерела виступають носіями нових історичних знань. Ілюстративний матеріал допомагає при актуалізації знань, покращує запам'ятовування [9, с. 18]. Оцінюючи історичну подію, учні навчаються бачити зворотній бік того чи іншого явища. Під час вирішення завдань учням стане зрозуміло, що деякі зображення виглядають саме так через цінності людини або організації, яка їх творить. На превеликий жаль, не всі вчителі використовують візуальні джерела на своїх уроках. На це є багато причин: брак часу для пошуку

ілюстративних матеріалів, низьке матеріально-технічне забезпечення закладів освіти, відсутність бажання вчителя покращувати свої уроки, байдужість до рівня знань учнів, нерозуміння принципів роботи з новим ілюстративним матеріалом тощо.

У переважній більшості педагоги користуються ілюстраціями з шкільних підручників. У сучасних умовах, коли впроваджується діджиталізація освітнього процесу, активно розвивається штучний інтелект, заклади освіти закупляють мультимедійні технології, з'явилася можливість активно насичувати заняття не тільки візуальними, а й іншими засобами. Крім того, змінилася сама мета використання візуальних джерел. Традиційно, візуалізація доповнювала текст підручників, але в сучасних умовах з різних видів джерел можна сконструювати повноцінний урок на якому книжка взагалі не використовуватиметься. Сучасні здобувачі освіти обробляють сотні джерел інформації за один день, саме тому урок потрібно конструювати таким чином, щоб він виділявся і запам'ятовувався з-поміж іншого. Тому у своїй практичній діяльності вчитель повинен однаково використовувати як текстові, так і візуальні джерела інформації [8]. Під час вивчення нового матеріалу вчителю велику допомогу надають різноманітні види схем, які можна використовувати на різних етапах уроку, складати їх можна традиційно – малюючи на дошці, за допомогою штучного інтелекту, або ж різноманітних електронних редакторів. Вони використовуються за для кращої наочності, порівняння, підбиття підсумків, систематизації та повторення вивченого. Варто навчити учнів розуміти і складати різні види схем [21, с. 181].

Малюнки, як джерело можуть представляти кожен історичну епоху, зображувати різні схеми. Внутрішній устрій об'єктів, до прикладу, архітектурних пам'яток та їх компонентів, можна вивчати за допомогою малюнка «у розрізі». Зовнішні статичні художні малюнки допомагають опису. Динамічні малюнки є найбільш складними і допомагають розкрити послідовність подій [10, с. 41].

Окремий вид візуального історичного джерела – плакат. Будучи прямим продуктом ідеологізованого мистецтва, плакат використовував лаконічну мову для досягнення політичних цілей. Те, що на даний момент може сприйматися як мистецька простота, колись було частиною добре розвинутої ідеологічної системи, що викривлювала свідомість людей у потрібне для пропаганди русло. Перебуваючи під постійним тиском ідеологічної системи, було майже неможливо протистояти впливу художніх образів. Не потрібно забувати, що прихована простота стала помітною після розпаду ідеологічних програм, які їх використовували [28, с. 148–149]. Дослідниця Г. Яковенко на сторінках свого підручника пропонує такий алгоритм роботи з плакатом: визначити, на чиє політичне замовлення він створювався і для якої аудиторії; проаналізувати постаті та інші символи на плакаті за такими запитаннями: Яка фігура (об'єкт) знаходиться на передньому плані, а яка (які) – на задньому? Які фігури (предмети) великі за своїми розмірами, а які навпаки і чому? Які кольори використовуються і чому саме? Сформулювати зміст, який має передати плакат [28, с. 148–149].

Одним із видів історичного джерела є історична карикатура. На уроках карикатури з історичною тематикою мають значне виховне значення, адже вони дають можливість сформувати уявлення та бачення ситуацій у тогочасних людей. Часто карикатури мають комічне зображення, яке викликає певні емоції, саме тому вони добре запам'ятовуються дітьми. Карикатура потребує відповідного пояснення. Ці правила дають можливість учню проаналізувати отримані раніше знання за подією чи людиною, зображеними на карикатурі. Якщо учень володіє базовими знаннями історії, то він з легкістю зможе встановлювати відображені події чи розшифровувати інформацію, а потім пояснювати зміст [28, с. 143–144]. Карикатури на історичну тему послуговують цікавим засобом вивчення думок людей з різними політичними поглядами або населення країни в цілому. Хоча карикатура подібна до листівки, вона є більш емоційно забарвленою та виражає конкретне ставлення художника до проблеми. Найчастіше це критичний або

висміюючий погляд, який підсвідомо формує у глядача певне враження. Працюючи з таким джерелом, необхідно акцентувати увагу учнів на тому, що це суб'єктивна інтерпретація, а не істина, та спонукати їх до пошуку причин такої авторської оцінки. [28, с. 143–144] Особливу увагу потрібно приділяти роботі з портретними карикатурами. Виходячи з принципів вивчення індивідуальних особливостей історичних діячів та їх різносторонньої оцінки сучасниками.

Відмінність карикатури від звичайного портрета полягає в тому, що в ній більше підкреслюються характерні деталі, властиві конкретній особі, індивідуальні риси характеру, звички, принцип та вчинки. Завдяки цим особливостям учні швидко визначають переваги та недоліки особи, але варто нагадувати учням, що не потрібно робити завчасних висновків і формувати остаточну думку лише після всебічного опрацювання. Крім того, що це візуальне джерело має оцінку діяльності сучасниками, в ньому ми можемо побачити важливі деталі: одяг, заняття, визначити її статус, розпізнати побутові деталі. [28, с. 147–148] Методика роботи з такими видами наочності як плакати, фотографії, карикатури привертає увагу сучасних дослідників. Зокрема, працюючи з такими візуальними засобами, як фотографії та карикатури, більшість методистів пропонують дотримуватися двох етапів: опису та інтерпретації. Питання та зміст кожного етапу залежатимуть від того, яке візуальне джерело аналізується. Фотознімок вважається еталоном документальності, але варто враховувати людський фактор. Люди схильні позувати, створюючи бажаний образ, який часто далекий від реальності. Саме тому значна частина фотографій – це не випадкові кадри, а ретельно продумані постановочні кадри, що можуть транслують викривлену дійсність. [28, с. 149–150] Для опрацювання учнями візуальних джерел пропонується дати відповіді на такі питання: Як ви думаєте, що показує ця фотографія? Хто ці люди? Що вони роблять? Вкажіть приблизно, коли, на вашу думку, було зроблено фото? Під час якого періоду чи події? Під час якої пори року було зроблено фото? Це природна фотографія чи спеціально позована для камери? Знайдіть інші історичні джерела, які можуть допомогти вам

підтвердити ваші висновки щодо цієї фотографії. Що вам відомо про події, відтворені на фотографії? [16, с. 15; 28, с. 150] Використання фотографії як історичного свідчення вимагає розуміння її контекстуального зв'язку з іншими матеріалами, оскільки вона здатна руйнувати звичні стереотипи та кидати виклик усталеним уявленням учнів. Візуальні джерела часто оголюють приховані суперечності чи неточності, які неможливо пояснити без залучення додаткових довідок, тим самим стимулюючи глибший дослідницький пошук. У сучасній практиці відтворення історії повсякденності, що зосереджується на житті окремих верств населення та душі епохи, роль зображень і речових артефактів не просто зростає, а й поступово виходить на перший план, подекуди стаючи вагомим джерелом інформації, ніж традиційні письмові документи. Таким чином, візуальний ряд перетворюється з ілюстративного додатка на самостійний і пріоритетний інструмент пізнання минулого, що змушує критично переосмислювати звичні історичні наративи. Сьогодні дедалі більше освітян інтегрують відеоконтент у викладання історії, оскільки сучасні платформи, зокрема YouTube, пропонують величезний вибір матеріалів майже до кожної теми навчальної програми. Використання таких ресурсів стає популярною практикою, адже вчителям стає значно простіше знайти візуальний супровід для будь-якого історичного періоду чи події. Завдяки доступності відео викладачі отримали змогу насичувати уроки контентом, який допомагає детально розкрити специфіку будь-якого питання. Традиційні підходи до навчання все частіше доповнюються цифровими матеріалами, оскільки мережа дозволяє підібрати тематичне відео до будь-якої частини курсу історії. Робота з вище переліченими матеріалами вимагає критичного мислення, вміння аналізувати, описувати, висловлювати свою точку зору, то відеоматеріали посилюють знання про історичний період, сприяють кращому засвоєнню матеріалу в не зовсім традиційній формі, сприяють підвищенню мотивації учнів при вивченні історії. Відеоматеріал можна поділити на два типи: ті, які відображають справжню, не міфологізовану історію і ті, які

подають історію більш спрощено. На уроках варто використовувати обидва типи, але під різні умови та задачі.

Особливим видом відеоджерел є документальне кіно, яке надає можливість поглянути на історичні події та навколишнє середовище очима сучасника певного історичного періоду XX - початку XXI ст. У сьогоденні вже нікого не здивуєш використанням мультимедійних презентацій, вони стали традиційним елементом уроку, з їх допомогою учитель не тільки показує змістовний матеріал, що вивчається, а й створює певну логіку мислення. Уроки історії сьогодні важко уявити без мультимедійного супроводу. Презентація - це вже не просто картинки на екрані, а продуманий методичний інструмент. Вона допомагає вчителю структурувати роботу класу, а учням – легше розібратися в заплутаних історичних подіях завдяки наочності. Завдяки презентаціям викладач отримує можливість суттєво економити час на уроці, демонструючи заздалегідь підібрані статистичні відомості, таблиці, графіки та зображення. Даний інструментарій доводить свою ефективність у межах вікторин та уроків систематизації знань. Зокрема, робота з візуальними джерелами на історичних дисциплінах виступає дієвим механізмом формування критичного мислення. Мультимедійний супровід залучає до активної праці всіх учнів, незалежно від їхньої успішності, підвищуючи динаміку освітнього процесу. Поєднання звукового та зорового ряду дозволяє кожному учневі чітко бачити алгоритм завдань [4, с. 18].

Фахівці радять такий алгоритм роботи з візуальними джерелами: опис, первинна інтерпретація, вторинна (історична) інтерпретація.

Первинна інтерпретація передбачає ідентифікацію постатей на зображенні та аналіз композиційної структури джерела. Окрему увагу слід приділити використаним художнім засобам і детальній характеристиці персонажів: їхньому віку, вбранню, соціальному статусу, а також взаємозв'язкам між ними та ролі оточуючих предметів. Для первинної інтерпретації необхідно визначити, ким є зображені фігури, яка ситуація чи подія відображена в сюжеті, які символічні

предмети та образи є в джерелі, яке інформаційне навантаження вони несуть. Також первинна інтерпретація має на меті визначити посил, який закладений в джерелі, а отже, визначити наміри самого автора, мету, думку, яку він бажав донести до глядача, а також типовість чи унікальність самого джерела.

Вторинна (історична) інтерпретація передбачає реконструкцію обставин створення джерела та встановлення його взаємозв'язків з іншими матеріалами, передусім наративними. Цей етап аналізу дає змогу ідентифікувати постатей, зафіксованих у джерелі, та чітко окреслити історичне тло його появи. У підсумку, здобувач освіти отримує можливість оцінити роль конкретного документа для цілісного розуміння епохи, а також його значимість у контексті описуваних подій. [6, с. 300–301]. Така робота стимулює учнів до глибокого аналізу, заохочуючи їх формулювати та обґрунтовувати власну позицію щодо подій, зафіксованих у візуальних джерелах. При цьому вчитель може застосовувати розмаїття прийомів подання наочності, адаптуючи їх під конкретну навчальну мету та дидактичні завдання. Рекомендується використання таких прийомів:

1. Окреме опрацювання візуальних джерел, коли учні працюють над кожним джерелом окремо, навіть якщо на уроці використовується декілька з них.

2. Опрацювання пари джерел інформації. Як правило, цей метод використовується, коли ці джерела надають нам суперечливу інформацію про проблему. Далі робота з ними будується на їх зіставленні, порівнянні та з'ясуванні причини появи такої інформації. Крім того, пару джерел інформації можна використовувати при з'ясуванні деяких питань для порівняння. Також можна використовувати парні джерела, які доповнюють одне одного, відображають різні аспекти однієї теми, сприяючи тим самим кращому розкриттю матеріалу теми.

3. Групу зображень використовують, коли необхідно встановити хронологічні, логічні чи причинно-наслідкові зв'язки, визначити характерні риси, прикмети, закономірності й таким чином систематизувати знання з певної історичної проблеми

4. Одночасне використання текстових і візуальних джерел інформації, як правило, використовується для доповнення один одного, кращого розкриття завдання. Для успішної роботи учнів із візуальними елементами, як джерелами інформації учні повинні засвоїти певні схеми аналізу, залежно від виду візуальних джерел. Пропонується вдосконалювати вміння аналізу візуальних джерел за допомогою «Алгоритму роботи з візуальними історичними джерелами», у якій враховані вікові особливості учнів. Старшокласники повинні вміти пояснювати призначення джерела, враховуючи типологію джерел та історичні умови, конкретизувати відомості щодо місця творення джерела, епосі, загальним тенденціям того часу, групі людей, важливим історичним подіям. Використання відкритих запитань створює простір для активного обміну думками, дозволяючи учням зіставляти різні погляди, аргументувати власну позицію та давати пояснення. Така форма дискусії на уроці не лише стимулює критичне мислення, а й стає фундаментом для формування ключових соціальних компетентностей, необхідних для взаємодії в суспільстві [12, с. 247].

Спектр використання візуальних джерел на уроках історії є надзвичайно широким: від створення мотиваційного імпульсу на етапі вступу до репрезентації альтернативних поглядів на історичні події та явища. Вони слугують інструментом для стимулювання мислення, допомагаючи учням опановувати логічні, творчі та дослідницькі операції. Візуалізація може органічно вплітатися в структуру заняття як окремий фрагмент, підсумковий етап, елемент контролю знань або творча форма домашньої роботи [9, с. 15]. Робота з візуальними джерелами допомагає школярам збагнути цінність мистецьких творів для української та світової спадщини. Через процеси опису, порівняння та детального аналізу учні вчаться не лише характеризувати об'єкти мистецтва, а й визначати їхнє специфічне місце та вплив на хід історичних подій [5, с. 44]. Використання на уроках історії візуальних джерел як засобу формування критичного мислення формує в учнів не лише предметні, а й соціальні компетентності. Учні на уроках мають навчитися розуміти контекст і

наслідки історичних подій, критично аналізувати інформацію, яку вони отримують, розвивати власний погляд та аргументовано доводити власну позицію.

Теоретичні засади використання візуальних джерел у шкільній історичній освіті ґрунтуються на розумінні наочності як самостійного, інформаційно насиченого історичного тексту, а не просто як ілюстративного додатка до підручника. У сучасному освітньому просторі, орієнтованому на компетентнісний підхід Нової української школи, візуалізація розглядається як ефективний інструмент вивчення історії. У завданнях від учня вимається активна залученість до аналізу джерел. З позиції психології навчання, візуалізація знань активізує образне мислення, стимулює пізнавальний інтерес здобувачів освіти та забезпечує глибше засвоєння складних абстрактних понять через конкретно-чуттєві образи. Методично правильна робота з наочністю передбачає роботу за спеціальними алгоритмами, що вчить школярів самостійно визначати політичне замовлення джерела, аудиторію, для якої воно створювалося та ступінь суб'єктивності автора. Такий дослідницький підхід закладає міцний фундамент для формування ключових предметних компетентностей: хронологічної, просторової, інформаційно-мовленнєвої та логічної. Особливе значення має аксіологічний (ціннісний) аспект, оскільки аналіз суперечливих візуальних матеріалів минулого допомагає учням усвідомити цінність свободи слова, прав людини та критичного сприйняття інформації.

Окрім того, робота з візуальними джерелами відкриває широкі можливості для реалізації міжпредметних зв'язків з інтегрованими курсами, всесвітньою історією, художньою культурою та медіаграмотністю. У підсумку, теоретично обґрунтоване використання візуальних джерел перетворює урок історії на інтерактивну лабораторію гуманітарного пізнання. Це не лише допомагає учням реконструювати об'єктивну картину минулого, а й формує у них критичне мислення, яке вони використовуватимуть щоденно.

Розділ 2. АНАЛІЗ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Трансформація сучасної системи освіти в Україні вимагає принципово нових підходів до викладання гуманітарних дисциплін, серед яких історія посідає ключове місце. У контексті триваючої повномасштабної російської агресії проти України, історична освіта перетворилася на важливий інструмент національної безпеки, формування громадянської ідентичності та протидії пропаганді. Випускний 11 клас є вирішальним етапом шкільної освіти, де учні вивчають події ХХ та початку ХХІ століття – період, який безпосередньо пояснює витoki сучасних суспільно-політичних процесів.

Поява підручників 2024 року видання зумовлена необхідністю переосмислення новітньої історії, інтеграції найсвіжіших історичних подій до шкільного курсу. Комплексний аналіз цих видань дозволяє оцінити, наскільки ефективно нова навчальна література виконує свої інформаційні, методичні та виховні функції. Для кращого розуміння сучасності, варто зазирнути в минуле. Таким минулим є історія українських земель під окупацією радянським союзом.

У 2024 році Міністерство освіти і науки України видало наказ № 551 Про надання грифу «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» підручникам для 11 класу закладів загальної середньої освіти [30].

Згідно із цим наказом до друку допущено 5 підручників з історії України. Із них – 3 підручники рівня стандарту:

1. «Історія України (рівень стандарту)» підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є.).

2. «Історія України (рівень стандарту)» підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О.).

3. «Історія України (рівень стандарту)» підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В.).

Підручник «Історія України (рівень стандарту)» підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є.) Складається з шести розділів у яких описуються події від закінчення Другої світової війни до сучасної російсько-української війни. У підручнику присутні покликання на онлайн-ресурси, де розміщено словник термінів та понять, а також персоналії. Опрацьовуючи даний підручник, учні зустрінуть візуальні джерела радянської пропаганди другої половини XX століття у розділах 1–4 [1, с. 11–206].

Одним із перших джерел радянської пропаганди другої половини XX століття буде плакат, присвячений популяризації культу особи Й. Сталіна з написом (російською мовою) «Під кермуванням великого Сталіна – вперед до комунізму!» (Додаток А). Наступне візуальне джерело – фотографія з мітингу організованого на підтримку кандидата в депутати Верховної Ради УРСР Й. Сталіна. Київ. 1951 р. (Додаток Б) [1, с. 37]. Для опрацювання цих джерел, здобувачам освіти пропонується дати відповідь на такі запитання:

1. Які явища суспільно-політичного життя засвідчують фото і плакат? Що між ними спільного?

2. Про що свідчать гасла на них? [1, с. 37].

У параграфі 5, який описує особливості розвитку повоєнних років, на сторінці 51 знаходиться кадр із фільму «Тарас Шевченко» 1951 року випуску. До цього візуального джерела також прикріплено уривки з «пропозицій» Міністерства кінематографії СРСР щодо доопрацювання фільму «Тарас Шевченко», 14 лютого 1951 р., а також зауважень відділу художньої літератури та мистецтва ЦК ВКП(б) до лібрето опери «Богдан Хмельницький», березень 1952 р. [1, с. 37].

Протягом 1953–1964 рр. ЦК КПРС очолював Микита Хрущов, за цей період відбувся ряд подій, які активно відображалися у радянській пропаганді. На сторінках шкільного підручника плакатів, фото, карикатур цього періоду чи не найбільше. У розділі 2 «Україна в умовах десталінізації», учні опрацьовуватимуть параграф 7 «Суспільно-політичне становище в УРСР». На сторінці 65, цього параграфу, вони зустрінуться з пропагандистськими плакатами, які потрібно проаналізувати [1, с. 65]. Колектив авторів виділяє це завдання піктограмою «попрацюйте в парах» [1, с. 4, 65] і пропонує такі питання для опрацювання джерела:

1. Які світоглядні ідеали доби в них утілено?
2. Що символізують постать Хрущова на першому радянському пропагандистському плакаті й постаті пересічних громадян на другому?
3. З якою метою створено плакати?

У цьому ж параграфі здобувачі освіти ознайомляться з підпунктом «Міжнародне становище. Зовнішньополітична діяльність УРСР» [1, с. 66–69], одна із ключових подій, описаних у підпункті – Карибська криза. Окрім фактичного матеріалу, учням пропонується проаналізувати візуальне джерело – плакат, присвячений Карибській кризі (Додаток Д)

Пропоновані питання авторами підручника для аналізу:

Якими художніми засобами карикатурист утілює партійні ідеологічні настанови щодо Карибської кризи? Прокоментуйте перетворення кубинських пальм на червоні багнети. Поділіться припущеннями, чому такий сюжет з'явився в українському сатиричному журналі [1, с. 68].

Висвітлювання економічної ситуації в УРСР також не обійшлося без карикатур. Для аналізу учням подано дві карикатури, які відображають різні погляди на економічну ситуацію у сільському господарстві.

Для проведення аналізу здобувачам освіти пропонується такі питання [1, с. 72]:

1. Які явища економічного життя УРСР вони унаочнюють?

2. До кого, на вашу думку, апелювали карикатуристи, адже навряд чи масовий читач «Перцю» міг впливати на тенденції в економічному житті країни?

3. У чому пропагандистський сенс цих карикатур?

У підпункті 3, параграфу 8 знаходиться фотографія, яка зроблена під час однієї із політхвилин. Це фото допомагає учням заглибитися у буденність працівників колгоспів. Для аналізу фото пропонується дати відповіді на питання: [1, с. 75].

1. Навіщо влада ініціювала такі заходи?

2. Чому в зібранні беруть участь тільки жінки?

3. Про що свідчить одяг зображених?

Найбільш упізнаваними подіями, які відбулися за час правління М. Хрущова, стали його економічні реформи. Гасла та мета цих реформ активно зображувалася в радянській пропаганді. У даному підручнику представлено декілька візуальних джерел, які використовувалися, як елемент пропаганди у СРСР. Інформація про хрущовську надпрограму по вирощуванню кукурудзи, учні зможуть опрацювати у підпункті 3, параграфу 8. Сторінки цього підпункту насичені фотографіями та карикатурами, дві з яких присвячені «королеві ланів». У завданні для аналізу, автори прописали текст, який надрукований на карикатурах (1. «Нема такої культури, яка могла б рівнятися з кукурудзою. Тому і звать кукурудзу королевою ланів», ». «Королева ланів і двір її величності»). [1, с. 76] (Додаток 3), а також питання для аналізу:

1. Яку ідею вони втілюють?

2. Кому адресована кожна з них? Чому художники вдаються до різних засобів утілення провідної ідеї? З якою метою було створено кожен з карикатур (спровокувати суспільне невдоволення, висміяти негативне явище тощо)? Свою думку аргументуйте.

Одна з найбільших російсько-радянських пропагандистських вигадок – створення міфу про «добровільне возз'єднання українського і російського народів». Відліковою точкою для створення цього міфу, стала Переяславська рада 1654 р. У 1954 р., радянський союз запустив масову пропагандистську акцію для поширення і розвитку цього хибного твердження. Тоталітарна система проводила масові демонстрації, друкувала плакати та листівки задля вкорінення «возз'єднання» в голови людей. На сторінках підручника представлено два фото та один малюнок. [1, с. 83] (Додаток К, Л). Питання для аналізу автори прописали лише для малюнку. [1, с. 83]

1. Розкрийте символічний зміст зображення.
2. Чому персонажі малюнка одягнені в національні костюми?
3. Що символізує постать центрального персонажа, одягненого інакше?
4. Чому на задньому плані зображено пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві?

У параграфі 14, який присвячений опозиційному руху, на сторінці 129 заходиться радянська карикатура, що відображає одне із ключових завдань пропаганди - дискредитування українського та єврейського націоналістичного руху, об'єднуючи їх як спільних ворогів СРСР [1, с. 129] (Додаток М).

У період 11 п'ятирічки, радянський союз продовжував активно поширювати пропаганду. Глобальна енергетична криза 1970-х років тимчасово стримала руйнацію радянського промислового сектора. Стрімке подорожчання палива на міжнародному ринку змусило СРСР задіяти ресурси командної системи задля форсованого збільшення обсягів видобутку нафти й газу та прокладання експортних шляхів із Західного Сибіру до європейських країн через українську територію. Ці події активно супроводжувалися виданням різного роду фото, брошур, плакатів. Автори підручника пропонують фото (Додаток Н) і завдання до нього: Поміркуйте, який сенс мало написання гасла «Наша відповідь Рейгану» (тогочасному президентові США) на трубі газогону [1, с. 139].

Керівництво союзу намагалося ретельно приховувати наростання проблем у сільському господарстві, для цього використовувалися різноманітні методи маніпуляцій. Одними з таких, були політвиховні лекції, показові свята. Приклади таких маніпуляцій представлені в підручнику [1, с. 141] (Додаток П; Додаток Р).

Завдання запропоноване у підручнику: поміркуйте, чи можливі ситуації, зафіксовані на фото, у країнах із ринковою економікою. У чому їхня абсурдність? Як ви думаєте, навіщо радянська влада заохочувала такі заходи? Про які тогочасні пропагандистські ідеї свідчать ці світлини.

З приходом до влади Михайла Горбачова, у союзі було проголошено новий курс реформ, який отримав назву «Перебудова». Одним із головних гасел того часу було: «Демократія, перебудова, гласність». Вищезгадані гасла активно поширювалися у засобах масової інформації. Один з прикладів поширення відображено і у підручнику [1, с. 158] (Додаток С). Підпис до плакату: «Радянський плакат часів «перебудови». Напис (російською та англійською мовами): «Демократія. Перебудова. Гласність.». Наступне візуальне джерело пропагандистської кампанії часів М. Горбачова знаходимо на сторінці 164. (Додаток Т) Для його аналізу, автори пропонують такі питання:

1. Які деталі свідчать про невідповідність проголошеного М. Горбачовим «нового мислення» в зовнішній політиці та пропаганди всередині СРСР? Чи випадкова ця невідповідність?

2. Як можна пояснити появу таких карикатур у тогочасній пресі? Чому пропагандисти й далі приховували від людей справжні причини зміни зовнішньополітичного курсу в СРСР? [1, с. 164].

26 квітня 1986 р. - дата, яка закарбувалася у пам'яті українців назавжди. Вибух на Чорнобильській АЕС – одна з найбільших техногенних катастроф в історії людства, але радянська система старанно приховувала і її. На сторінках шкільного підручника знаходимо візуальне джерело, яке чітко показує весь цинізм радянської

системи. Цим джерелом виступає фото (Додаток У) з першотравневої демонстрації на Хрещатику в Києві [1, с. 172].

Підручник «Історія України. Рівень стандарту» для 11 класу авторів Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчука [3] є сучасним, ґрунтовним навчальним виданням, яке повністю відповідає чинній програмі Міністерства освіти і науки України. Навчальний матеріал підручника хронологічно охоплює ключові події нашої історії від завершення Другої світової війни (1945 рік) до сучасності (2023 рік). Зміст книги структурований за шістьма тематичними розділами, які логічно та послідовно розкривають етапи розвитку українського суспільства: від повоєнної відбудови, десталінізації й системної кризи СРСР до відновлення незалежності України й сучасної відсічі російській агресії. Текст видання укладено з урахуванням компетентнісного та різнорівневого підходів, що дозволяє індивідуалізувати процес навчання.

Першим візуальне джерело радянської пропаганди другої половини ХХ століття є карикатура, яка присвячена «Справі лікарів» [3, с. 62] (Додаток Ф).

Питання, які пропонуються авторами для відповіді учня:

1. З якими історичними подіями пов'язані ілюстрації?
2. Як би ви назвали карикатуру та світлину? Чому?
3. Чи пов'язані ці зображення з «холодною війною»? Відповідь обґрунтуйте [3, с. 62].

У період 1950-х років, період активного розвитку комуністичної пропаганди. Один із доказів відображено на 76 сторінці підручника. Зображено радянську поштову марку з написом (російською мовою) (Додаток Х) «Великі будівництва комунізму: Каховська ГЕС. Південноукраїнський і Північнокримський канали».

Завдання для здобувачів освіти, які пропонуються у підручнику:

Розгляньте марку «Великі будівництва комунізму: Каховська ГЕС. Південноукраїнський і Північнокримський канали». За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся: 1) що із зображеного на марці не відповідає дійсності; 2) чому

була допущена ця помилка; 3) чи функціонує зараз Північнокримський канал [3, с. 76].

У параграфі 14 розповідається про експерименти в економіці у 1950-х – на початку 1960-х років [3, с. 80–86]. Теоретичний матеріал підкріплюється візуальними джерелами. Цей параграф вміщає в собі два візуальні джерела, які учні повинні опрацювати.

Перше з них – радянський плакат з написом «Кукурудзи щедрий урожай – багатства непочатий край!» (Додаток А1).

Він був створений за часів правління М. Хрущова, задля підтримки однієї зі надпрограм.

Питання для аналізу джерела, пропоновані в підручнику:

1. Чому Микита Хрущов збільшив посіви саме кукурудзи?
2. За допомогою інтернет-ресурсів знайдіть агітаційні плакати, які закликали до реалізації надпрограм. Проаналізуйте їхній зміст [3, с. 84].

Наступний агітаційний плакат теж присвячений надпрограмі М. Хрущова, основна мета якої – освоєння цілинних земель. (Додаток Б1) Візуальне джерело підкріплене спогадами одного із чоловіків, які добровільно поїхали обробляти цілинні землі [3, с. 85].

Завдання для аналізу, які пропонуються здобувачам освіти:

1. Проаналізуйте текст джерела та розгляньте ілюстрацію поруч. Що їх об'єднує?
2. Не раніше якого року був створений плакат? Чому ви так вважаєте?
3. Який настрій передає пропагандистський плакат? Якими були реальні умови життя тих, хто поїхав освоювати цілину? [3, с. 85].

У наступному параграфі можна зустріти фото зроблене під час одного з парадів. Такі масові заходи були частим явищем у СРСР, вони повинні були сприяти піднесенню духу, відчуттю єдності. Паради першого травня до Дня Першого травня, річниці Жовтневої революції були обов'язковими [3, с. 89].

Новий етап боротьби проти релігії розпочався у другій половині 1950-х років і здійснювався як публічними, так і завуальованими способами. Влада практикувала безпідставні відмови у реєстрації релігійних громад або незаконно ліквідовувала діючі. Водночас на самих вірян та духовенство чинився тиск: священнослужителів позбавляли прописки, громадян звільняли з посад через віру, а їхнім дітям блокували можливість здобувати вищу освіту. Підсилювалася ця боротьба і пропагандою. Приклад таких дій наведено на сторінці 90. Дошка пропаганди атеїзму в Луцьку. Світлина 1960-х років (Додаток В1).

Завдання до джерела:

1. Висловте припущення. Яку інформацію публікували на таких дошках? [3, с. 89].

Під час антирелігійної кампанії, радянська влада поширювала свій вплив на релігійні свята. Приклад таких діянь – вплітання комуністичних символів в свята. Для кращого розуміння цього процесу, учням пропонується проаналізувати візуальне джерело [3, с. 92] до якого прикріплено письмове джерело (Додаток Г1).

Питання для аналізу учням, від автора:

1. Проаналізуйте інструктивний лист, уривок колядки та світлину поруч. Як вони пов'язані з висловом «Якщо не можна запобігти процесу, його слід очолити»? [3, ст. 92].

Наступне джерело ілюструє складну економічну та соціальну ситуацію в УРСР. (Додаток Д.1) Картини, що зображують багаті врожаї та щасливих працівників, контрастують із реальністю, де держава була змушена закуповувати хліб за кордоном через неефективність колгоспної системи.

Завдання для опрацювання здобувачами освіти:

1. Розгляньте ілюстрації та визначте завдання та наслідки Продовольчої програми 1982 року [3, с. 148].

Одним із джерел є пропагандистський плакат, присвячений підвищенню ефективності виробництва. Спрямований задля мотивації працівників. Плакат

демонструє, що підвищення продуктивності праці всього на 1% дозволить збільшити випуск промислової продукції на 5 мільярдів карбованців на рік [3, с. 151] (Додаток Е1).

Завдання від авторів:

1. Розгляньте плакат. До чого він закликав? З якою метою був створений?

На квітневому 1985 року пленумі ЦК КПРС проголошено курс на «перебудову», реальних змін не відбулося, але курс активно пропагувався радянською владою. У підручнику знаходимо плакат, яких символізує початок реформ [3, с. 178], (Додаток Ж1), а також плакат «Сміливіше, товаришу! Гласність - наша сила!» (Додаток З.1) [3, с. 180].

Питання, які пропонуються для аналізу учням:

1. Які пріоритети ставила КПРС в добу перебудови?
2. З чим мали боротися в добу перебудови? [3, с. 178].

«Перебудова» – мала на меті змінити не тільки політичну систему, а й соціальну сферу. Одна з найбільших проблем того часу – алкоголізм. На жаль, реальних змін теж не відбулося, але система активно пропагувала тверезий спосіб життя через листівки, плакати, марки. Одна з таких марок представлена на сторінках підручника [3, с. 197] (Додаток И1).

Питання для аналізу візуального джерела:

1. На існуванні якої проблеми в суспільстві акцентує увагу гасло на поштовій марці?
2. Для підтримки якої з кампаній перебудови створено поштову марку?

Підручник з історії України для 11 класу авторів А. Галімова, О. Гісема та О. Мартинюка (видання 2024 року, рівень стандарту) побудований за чітким проблемно-тематичним принципом, що забезпечує послідовне вивчення складних процесів другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Структура видання є логічною та збалансованою: матеріал поділено на розділи та параграфи, які

відкриваються короткими анонсами головних подій для полегшення сприйняття теми. Візуальний ряд підручника відіграє вагомую інформаційну та дослідницьку роль, містячи велику кількість автентичних світлин, історичних карт, а також плакатів і карикатур, які яскраво ілюструють еволюцію радянської ідеології та пропаганди. Методичний апарат видання відрізняється розгалуженою системою інтерактивних та практико-орієнтованих рубрик. Рубрика «Зверніть увагу» допомагає учням сфокусуватися на ключових історичних поняттях, явищах або маловідомих деталях. Текстові першоджерела, спогади очевидців та уривки з документів винесені в окремі блоки, що стимулює старшокласників до критичного аналізу та самостійного пошуку відповідей. Наприкінці кожного пункту або параграфа запропоновано запитання для самоперевірки та завдання, спрямовані на формування хронологічних, просторових, логічних та аксіологічних компетентностей. Автори активно впроваджують рубрики для роботи в групах чи парах, що сприяє розвитку комунікативних навичок та культури дискусії серед учнів. Окремий акцент зроблено на завданнях з медіаграмотності, які вчать розпізнавати фейки, маніпуляції та аналізувати візуальні джерела. Завдяки такому комплексному підходу підручник є ефективним інструментом для розвитку критичного мислення та формування свідомої громадянської позиції випускників.

У підручнику зібрано достатню кількість візуальних джерел, що допомагають краще зрозуміти контекст політичної ситуації та повсякденне життя громадян.

Першим, запропонований в підручнику пропагандистський малюнок другої половини XX століття ілюструє політику радянської влади щодо зниження цін на товари народного споживання, яка набула розмаху в повоєнний період [2, с. 25] (Додаток К.1).

Наступне джерело – поштова марка СРСР 1956 року з серії «Сільське господарство в СРСР». Вийшла друком під час хрущовської кампанії з масового освоєння цілинних земель та індустріалізації села [2, с. 35] (Додаток Л.1).

19 лютого 1954 р. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР Крим було «передано» до УРСР [2, с. 55]. На зображенні представлено історичний документ – Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 р. (Додаток М.1).

У цьому ж параграфі знаходиться знімок, що зображує сцену жнив на території України в середині 1950-х років, відображаючи типові сільськогосподарські роботи того часу. Подібні фотографії часто служили пропагандистським цілям, демонструючи продуктивну працю в колгоспах та радгоспах. Підпис до фото: «В українському радгоспі. Радянська пропагандистська фотографія. 1950-ті рр.». Питання від авторів для аналізу джерела: Що вказує на те, що це пропагандистська фотографія? [2, с. 55] (Додаток Н.1).

На сторінці 65 учні можуть побачити поштові марки СРСР 1964 року із серії «Велика хімія - народному господарству» [2, с. 65] (Додаток П1). Ці поштові марки теж слугували, як джерело пропаганди активної розбудови хімічної промисловості в союзі. У цьому ж параграфі, знаходяться і інші джерела радянської пропаганди. Фото з підписом: «Отримання зерна за трудовні. Радянська пропагандистська фотографія. 1950-1960-ті рр.» [2, с. 68] (Додаток Р.1), а також радянський агітаційний плакат з написом: «За виробництвом м'яса, молока й масла на одну особу наздоженемо Америку!». 1950-ті рр. [2, с. 68] (Додаток С.1). Завдання до фото, яке пропонується у підручнику: Опишіть вигляд зображених селян і селянок та зробіть висновок про умови життя та праці в цей період.

Радянський агітаційний плакат [2, с. 69] (Додаток С.1). Написи на плакаті: «Укрупнення дрібних колгоспів шлях до подальшого розвитку соціалістичного сільського господарства!»: «Посіємо вчасно!», «Зберемо врожай без втрат!», «Виконаємо свої зобов'язання перед батьківщиною!», «За чесну працю винагорода чекає: добробут, слава й пошана!». 1959 р. – ще один плакат, який мав мотивувати людей до продуктивнішої праці [2, с. 69].

Питання, яке пропонують автори підручника, для опрацювання учнями:

Що було характерно для засобів радянської пропаганди цього періоду?

Параграф 13 спрямований на ознайомлення учнями демографічними, соціальними змінами, життєвим рівнем населення. Наприкінці параграфа можемо побачити радянський пропагандистський плакат, спрямований на боротьбу з незаконними доходами. Написи з плакату: «Нетрудовим доходам – заслін!», «Трудове законодавство», «Указ Президії Верховної ради СРСР про посилення боротьби з вилученням нетрудових доходів»; «Розкрадання», «Вимагання», «Казнокрадство», «Спекуляція», «Хабар»; «Не поспішайте, хижаки, у справу ризиковану, дарма лазівку шукаєте – ви законом скуті!» [2, с. 106] (Додаток У.1).

Завдання, яке пропонується для опрацювання джерела: висловіть припущення, чому влада наполегливо боролася з нетрудовими доходами, але успіхи були мінімальними [2, с. 106]. У підручнику також знаходимо марку, яка була випущена для поширення антиалкогольної кампанії [2, с. 132] (Додаток І.1). У 1990 році, щоб зберегти СРСР було представлено проєкт нового Союзного договору, який обмежував права республік і закріплював пріоритет загальносоюзних законів. Схвалити його намагалися через Всесоюзний референдум із досить розмитим питанням про збереження «оновленої федерації».

Думки суспільства поділилися, одні підтримували підписання нового договору, інші заперечували. Радянська система боролася за своє існування. Одним із способів цієї боротьби – скликання мітингів із гаслами про підписання нового союзного договору. Фото з таких мітингів використовується і у підручнику, для порівняння подається два фото з кардинально різними гаслами. На першому фото напис: «Союзу – так! Розвалу – ні!», на другому фото «Ні! Союзному договору!» [2, с. 154] (Додаток Ф.1).

Питання для аналізу учнями: Які аргументи, на вашу думку, висловлювала кожна зі сторін на підтримку своїх гасел? [2, с. 154].

Проаналізовані шкільні підручники достатньо насичені візуальними джерелами радянської пропаганди другої половини ХХ століття. У підручнику

Власова В. С., Кульчицького С. В., Параніна О. Є. використано – 18 візуальних джерел присвячених радянській пропаганді другої половини ХХ століття. До цієї ж теми автори: Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В використали 13 візуальних джерел, а автори Галімов А. А., Гісем О. В., О. О. Мартинюк – 11 джерел. На сторінках підручників використано: 14 фотографій, 15 плакатів, 8 карикатур, 4 марки.

Радянські пропагандистські джерела формують у свідомості учнів цілісну, але глибоко суперечливу візуальну картину «подвійної реальності» радянського життя другої половини ХХ століття. З одного боку, через плакати та марки конструювався грандіозний міф про технократичну державу-велетня з багатомільярдними планами, яка повністю підкорила собі природу та географічний простір. З іншого боку, пропагандистські написи на промислових об'єктах заглиблюють учнів у похмуру атмосферу Холодної війни, шпигуноманії та постійного пошуку «внутрішніх ворогів». Наочність яскраво демонструє тотальний контроль комуністичного режиму над всіма сферами життя людини, що виявлялося у примусовому впровадженні радянських символів у релігійні свята. Візуальні джерела епохи «Перебудови» унаочнюють невдалі спроби реформування системи.

Аналіз сучасних підручників з історії України для 11 класу (авторів Г. Хлібовської, а також А. Галімова, О. Гісема та О. Мартинюка видання 2024 року) показує, що вони достатньо насичені візуальними джерелами радянської пропаганди другої половини ХХ століття. Майже до всіх джерел є питання або завдання, на які здобувач освіти має дати відповідь. Плакати з написами російською мовою – перекладені. У підручнику авторства Власова В. С., Кульчицького С. В., Параніна О. Є. - окремо виділена інформація про те, як правильно працювати з підручником, присутні схеми-пам'ятки, за допомогою яких, учні вчитися правильно аналізувати візуальні та інші історичні джерела. Підручник авторства Хлібовської Г. М., Крижановської М. Є., Наумчук О. В та підручник, авторами якого є Галімов А. А., Гісем О. В., О. О. Мартинюк – такої інформації немає. Включення до

методичного апарату автентичних плакатів, карикатур та світлин дозволяє учням не просто ознайомитися з ідеологічними штампами епохи, а детально дослідити механізми маніпуляцій тогочасного режиму. Спеціальні рубрики («Роздивіться ілюстрацію», «Проаналізуйте карикатуру») та завдання з медіаграмотності переводять ці ілюстрації з «декоративних елементів» до повноцінних об'єктів наукового пошуку. Важливо, що робота з такими візуальними джерелами та їхнє порівняння відкривають перед школярами ширший горизонт – вони допомагають реконструювати реальне повсякденне життя людей, помічати контраст між радянськими гаслами та тогочасною дійсністю. Зрештою, такий критичний розбір пропагандистських образів і виконання творчих завдань у парах чи групах активно стимулюють розвиток критичного, логічного та творчого мислення випускників. Насиченість підручників візуальним контентом радянської доби стає ефективним інструментом для формування медіаграмотності та свідомої громадянської позиції сучасної молоді.

Розділ 3. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ВИДІВ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

3.1. Візуальні джерела сталінської пропаганди (1945–1953 рр.)

Дослідження заключного періоду сталінського режиму (1951–1953 роки) неможливо уявити без аналізу візуальних джерел. У цей час, коли контроль влади над суспільством був абсолютним, саме наочність стала головним інструментом пропаганди. Радянські плакати, фотографії, кінохроніка та карикатури епохи пізнього сталінізму – це не просто ілюстрації, а потужні історичні документи, які створювали викривлену, але потрібну Кремлю картину світу. Через ці образи влада активно нав'язувала людям три ключові ідеї: безмежний культ особи Сталіна, залякування зовнішніми ворогами в умовах Холодної війни та створення ілюзії щасливого й багатого життя, якого насправді в повоєнній країні не було. У сучасній шкільній освіті, зокрема за принципами НУШ, робота з такими візуальними матеріалами має величезне значення. Вона допомагає учням не просто зазубрювати факти, а розвивати критичне мислення та медіаграмотність. Навчаючись аналізувати плакати чи світлини початку 1950-х років, школярі вчаться бачити різницю між красивою пропагандистською картинкою та реальними історичними фактами. Такий підхід допомагає сучасному поколінню краще розуміти минуле, розпізнавати маніпуляції та захищати свій розум від сучасних інформаційних фейків. Для практичного втілення цього підходу найкраще перейти від теорії до дій і попрацювати з конкретними візуальними матеріалами тієї епохи. Самостійний аналіз радянських плакатів та світлин початку 1950-х років дозволить здобувачам освіти спробувати себе в ролі справжніх істориків-дослідників. Нижче запропоновано практичні завдання та вправи, розроблені відповідно до вимог Нової української школи [31]. Вони допоможуть учням навчитися критично оцінювати

візуальний контент, розрізняти історичні факти й пропагандистські вигадки, а також робити власні логічні висновки.

У шкільних підручниках пропонується розгляд пропагандистського плакату часів 1950–1953 рр. (Додаток А)

Проводимо аналіз цього джерела: радянський плакат був створений у 1951 році на політичне замовлення керівництва СРСР з метою зміцнення культу особи та мобілізації радянського суспільства. Цільовою аудиторією плаката є широкі верстви населення СРСР. На передньому плані, чітко по центру, височіє монументальна постать Йосипа Сталіна, яка є композиційним ядром усього зображення. Його фігура гіперболізована, значно більша за розмірами порівняно з іншими людьми, що символізує його абсолютну владу, велич та статус «великого вождя». Сталін впевнено вказує рукою вгору, задаючи вектор руху для всього радянського народу. Прямо під ним зображено натовп усміхнених і відданих громадян у національних костюмах та робочому одязі, чий погляд спрямований вгору, на лідера. На задньому плані розгорнуто масштабну карту півдня СРСР із Чорним, Азовським та Каспійським морями. У колористиці плаката домінує поєднання сонячно-жовтих, зелених та блакитних відтінків, які створюють ілюзію квітучого, мирного майбутнього та достатку. Яскраво-червоний колір гасла (російською мовою) «Під керівництвом великого Сталіна - вперед до комунізму!» традиційно символізує радянську ідеологію. Основний зміст плаката полягає у нав'язуванні ідеї, що під безпомилковим і мудрим керівництвом Сталіна радянський народ успішно долає будь-які труднощі та впевнено крокує до побудови ідеального комуністичного суспільства.

Завдання для учнів (логічна компетентність) [28, с. 61, 62]. Проаналізуйте композицію плаката, заповніть у зошиті логічну таблицю з двох колонок: колонка №1 - масштаб фігури Сталіна порівняно з іншими людьми, спрямування поглядів людей, наявність представників різних національностей, колір шрифту. Колонка №2 - яку психологічну чи ідеологічну установку намагався сформувати автор

плаката у свідомості глядача через цей елемент? Обґрунтуйте, чому цей плакат є класичним прикладом формування «культу особи» і як такий візуальний вплив обмежував критичне мислення громадян СРСР.

Наступне візуальне джерело, яке пропонується учням для аналізу – фото з масової демонстрації у повоєнні роки. (Додаток Б)

Аналіз візуального джерела: фотографія демонструє масову демонстрацію радянських громадян у повоєнний період, яка є яскравим проявом функціонування тоталітарної системи та культу особи. Люди на знімку – це цивільне населення СРСР, які залучені до організованого владою масового мітингу чи святкової процесії. Вони рухаються щільною колоною, тримаючи в руках плакат із пропагандистським гаслом та портрет Йосипа Сталіна, що було обов'язковим атрибутом радянських публічних заходів. Одяг учасників процесії – теплі пальта, зимові шапки-вушанки, хустки та коміри – чітко вказує на те, що подія відбувається в холодну пору року, ймовірно, пізньої осені або взимку. За своїм характером ця фотографія – репортажна, але глибоко зрежисована: попри відсутність статичного позування, сам захід і поведінка людей жорстко регламентувалися радянськими партійними органами. Відомо, що зафіксовані на фото події є частиною масштабної державної політики ідеологічного контролю, спрямованої на демонстрацію єдності народу та партії, а також на виховання беззаперечної лояльності до диктатора. Подібні масові маніфестації організовувалися за єдиним сценарієм по всьому Радянському Союзу, слугуючи потужним інструментом насадження єдиної державної ідеології в умовах жорсткої повоєнної цензури та репресій. Завдання до джерела (інформаційна компетентність) [28, с. 78]: прочитайте напис на плакаті, який несуть люди. На основі проаналізованої інформації поясніть значення поняття «культ особи» на цьому конкретному прикладі. Напишіть коротке есе від імені стороннього іноземного спостерігача (наприклад, західного журналіста), який описує це дійство, критично оцінюючи щирість емоцій людей на фото та методи радянської пропаганди. Завдання на розвиток аксіологічної компетентності:

розгляньте обличчя людей у натовпі на фотографії. Зверніть увагу на масовий характер заходу, де індивідуальність людини нівелюється заради створення «колективного тіла» демонстрації. Проаналізуйте, які цінності намагалася сформувати радянська влада в підростаючого покоління через участь у таких примусово-добровільних заходах. Висловіть власне оціночне судження щодо того, чим відрізняється участь громадян у демонстраціях у тоталітарній державі від реалізації права на мирні зібрання в сучасній демократичній Україні.

Справа «лікарів» - один із найгучніших скандалів післявоєнного періоду, яку пропагували за допомогою візуальних джерел. Карикатура створена на політичне замовлення партійного керівництва СРСР під час антисемітської кампанії, відомої як «Справа лікарів» (1953 рік). Цільовою аудиторією малюнка є радянські громадяни, у яких за допомогою мови ворожнечі намагалися викликати шпигуноманію, підозрілість до інтелігенції та страх перед «зовнішніми ворогами». [7, с. 36] На передньому плані зображено масивну, сильну руку, яка символізує радянські органи державної безпеки або загалом радянське правосуддя, що рішуче викриває злочинця. Ця рука міцно тримає за комір чоловіка у білому медичному халаті з червоним хрестом, з якого в цей момент злітає доброзичлива маска, оголюючи його справжнє зловісне обличчя в темних окулярах. Фігура псевдолікаря є центральною і навмисно зображена карикатурно потворною, а з його кишень під дією сили правосуддя висипаються золоті монети, що символізує підкуп та фінансування з-за кордону. На задньому плані у правому нижньому кутку схематично зображено його «справжніх» господарів - дрібні фігурки капіталістів чи шпигунів, що ховаються за мішком із емблемою долара, підкреслюючи їхню ницість і боягузтво. У колористиці малюнка використано контраст: похмуре синьо-сіре тло передає атмосферу загрози та таємної змови, білий колір халата маніпулятивно уособлює прикриття брудних намірів чистою професією, а жовтий колір монет і руки акцентує увагу на іноземних грошах та силі викриття. Головний зміст карикатури полягає у залякуванні населення та формуванні ідеї, що під

маскою гуманної професії лікаря можуть ховатися підступні шпигуни, наймані вбивці та зрадники, які працюють на американську чи західну розвідку.

Завдання для учнів: проаналізуйте карикатуру, пригадайте, які події відбувалися в СРСР у січні–березні 1953 року. (внутрішнопредметні зв'язки) [11, с. 137] Використовуючи підручник або додаткові історичні джерела, знайдіть інформацію про «Справу лікарів». На основі зібраних фактів поясніть, який зв'язок існує між цим малюнком та тогочасними арештами провідних медиків. Напишіть короткий висновок (3–4 речення) про те, як радянська влада використовувала мову візуальної сатири для маніпуляції громадською думкою та створення образу «внутрішнього ворога».

Також в часи Сталіна активно пропагувалося будівництво великих промислових об'єктів прикладом цього слугує поштова марка «Великі будівництва комунізму» (Додаток Х). Ця радянська поштова марка була випущена у 1951 році в межах серії «Великі будови комунізму» на політичне замовлення радянського керівництва з метою пропаганди масштабних інженерних проєктів пізньої сталінської епохи. На передньому плані марки чітко зображено потужний земснаряд (технічне судно) на водному плесі, який виконує масштабні гідротехнічні роботи, а трохи далі видніється велична гребля Каховської гідроелектростанції. На задньому плані композиції розгорнуто карту-схему Півдня України та Кримського півострова із Чорним та Азовським морями, де червоними лініями наочно прокладено маршрути майбутніх водних артерій: Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів [6, с. 137]. За розмірами інженерні об'єкти та географічні контури штучно збільшені відносно реальних масштабів, що покликано підкреслити грандіозність радянських задумів та ідею повного підкорення природи людиною. Колористка марки є стриманою, що було типовим для тогочасної поліграфії, проте червоні лінії каналів на мапі навмисно виділяються, акцентуючи увагу на динаміці будівництва. Обрамлення марки виконане у вигляді колосків пшениці, що символізує майбутню родючість, достаток

та аграрне процвітання засушливих степів після їхнього зрошення. Основний зміст, який мала передати ця марка, полягає у демонстрації технічної могутності СРСР, прославленні мирної творчої праці радянського народу та формуванні непохитної віри у швидку побудову матеріально-технічної бази комунізму.

Завдання на розвиток просторової компетентності [26, с. 26]: уважно розгляньте карту, зображену на поштовій марці. Зіставте її з сучасною фізичною картою України. Визначте, які саме географічні об'єкти (річки, моря, міста) на ній підписані та де саме планувалося будівництво. Позначте їх на карті. Установіть хронологічні межі спорудження Каховської ГЕС [6, с. 137–147] та Північно-Кримського каналу (коли проєкт було розпочато і коли фактично завершено). Поясніть, чому радянська влада маркувала ці об'єкти як «великі будови комунізму» саме на початку 1950-х років. Завдання: проаналізуйте текст і символіку марки (згадку про канали, ГЕС, обрамлення з колосків). Радянська пропаганда обіцяла загальний добробут і розквіт сільського господарства. Проте, використовуючи підручник або додаткові історичні матеріали, дослідіть «зворотний бік» цього проєкту. Складіть коротку порівняльну таблицю або перелік тез за такими критеріями: Які території та історичні пам'ятки (наприклад, території Великого Лугу) були затоплені внаслідок створення Каховського водосховища? [6, с. 148]. Чия примусова праця використовувалася на цих будівництвах? Запитання для критичного аналізу [27, с. 187]: яким чином поштова марка як інструмент медіа маніпулювала свідомістю людей, приховуючи колосальні людські, культурні та екологічні втрати за красивим інженерним образом.

3.2 Плакати та карикатури, як джерела пропаганди у період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.)

Застосування джерел під час вивчення курсу історії України в 11 класі – дієвий спосіб урізноманітнити урок, додати барв, покращити візуальне сприйняття теми для учнів. Візуалізація розвиває критичне та естетичне мислення, вчить знаходити приховані символи, ставити правильні та логічні запитання. Карикатури – важливе історичне джерело, що потребує розуміння та наявності структурованих знань, для її пояснення. Перши візуальним джерелом, для вивчення періоду 1953–1964 рр. ми пропонуємо використання радянського агітаційного плакату з надписом (російською мовою) «Наші цілі зрозумілі, задачі визначені. За роботу товариші!» (Додаток В).

Дослідниця Г. Яковенко на сторінках свого підручника пропонує такий алгоритм роботи з плакатом: визначити, на чиє політичне замовлення він створювався і для якої аудиторії; проаналізувати постаті та інші символи на плакаті за такими запитаннями: Яка фігура (об'єкт) знаходиться на передньому плані, а яка (які) – на задньому? Які фігури (предмети) великі за своїми розмірами, а які навпаки і чому? Які кольори використовуються і чому саме? Сформулювати зміст, який має передати плакат.

Орієнтовані відповіді на питання від здобувачів освіти:

На чиє політичне замовлення створювався даний плакат?

На замовлення М. Хрущова та керівництва ЦК КПРС.

Для якої аудиторії його створено?

Плакат створено для пропаганди серед жителів СРСР

Яка фігура (об'єкт) знаходиться на передньому плані, а яка (які) – на задньому?

На передньому плані знаходиться керівник радянського союзу – Микита Хрущов. Поруч з ним, записана фраза, якою завершився XXII з'їзд ЦК КПРС, що

відбувся у 1961 р. На задньому плані можемо побачити портрет Володимира Леніна. Великим є портрет В. Леніна, меншим М. Хрущова, таке зображення двох очільників можна трактувати, як «родинне дерево», де Ленін виступає, як перший керівник СРСР, а Хрущов продовжує його роль.

Які кольори використовуються і чому саме ?

Використовується червоне тло, як ключовий колір, який використовувався в союзі, адже він яскравий, привертає до себе увагу. Такого ж кольору прапор.

Сформулювати зміст, який має передати плакат: плакат мав заохочувати людей до здійснення цілей, які були поставлені на з'їзді партії.

За таким же алгоритмом можна опрацьовувати плакат з надписом «Під керівництвом комуністичної партії вперед, до перемоги комунізму» (Додаток Г).

Також цей плакат можна використовувати на мотиваційному етапі уроку, якщо це урок формування умінь та навичок, або на моменті актуалізації знань, на початку наступного уроку.

Для кращого запам'ятовування хронології подій, здобувачам освіти варто запропонувати не лише співставити дати з подіями, до яких вони належать, а можна запропонувати проаналізувати пропагандистські плакати створені у 1950-х – 1960-х роках ХХ століття. Для цього пропонуємо використовувати плакати (Додаток Ж; Додаток Б.1, Додаток Д.1).

Завдання: Використовуючи візуальні джерела, складіть хронологію хрущовських надпрограм [19, с. 149].

Вибудовування причинно-наслідкових зв'язків – одне з ключових умінь, яке повинен здобути кожен школяр. Для розвитку цього вміння пропонуємо таке завдання: проаналізуйте зображення (Додаток Ж; Додаток Б.1, Додаток Д.1), які створено за часу правління М. Хрущова. Визначте, до яких подій вони приурочені, та напишіть їхні наслідки.

Один із найяскравіших прикладів радянської пропаганди – святкування 300-річчя «возз'єднання» України з росією. У 1954 р. союз проводив активне

святкування цього дня. Масові паради, плакати, демонстрації. Не відставала і візуальна пропаганда. У шкільних підручниках представлено декілька фото із святкувань (Додаток К), а також один із плакатів (додаток Л). Окрім того, саме у 1954 р. радянське керівництво «передало» УСРС управління над Кримським півостровом [5, с. 165]. Ця фотографія демонструє масову святкову демонстрацію на Хрещатику в Києві, присвячену ідеологічній кампанії радянської влади. Учасниками дійства є звичайні громадяни, робітники та студентство, попереду яких крокують жінки в традиційних українських строях (вишиванках та плахтах), що символізує схвалений партією етнографічний колорит. Люди рухаються організованою колоною, посміхаються, тримаються за руки й несуть пропагандистські транспаранти, портрети вождів та великий щит із написом «300 років возз'єднання України з Росією». Знімок зроблено в травні 1954 року (весняна пора року підтверджується легким одягом людей та розквітлим деревами на Хрещатику) під час періоду «відлиги» М. Хрущова. Фотографія є чітко зрежисованою, спеціально позованою для камери та репрезентує офіційну радянську хроніку, покликану показати «єдність народів». Згадана подія – 300-річчя Переяславської ради – супроводжувалася переписуванням історії в дусі тези, що українці століттями прагнули союзу з Росією, а державним жестом до цього ювілею стала передача Кримської області зі складу РРФСР до УРСР у лютому 1954 року. Підтвердити ці висновки допомагають інші тогочасні джерела: тексти «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» ЦК КПРС, тогочасні випуски журналу «Перець», указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму.

Завдання на розвиток хронологічної та логічної компетенції [19, с. 149].

Зіставте наведену світлину з офіційним державним актом, який став політичним «подарунком» радянського керівництва Україні до цієї самої дати у 1954 році. Обґрунтуйте, як ідеологічний міф про «вічну дружбу братніх народів», відображений на фото, використовувався владою для пояснення змін в адміністративно-територіальному устрої СРСР. Мета даного завдання –

синхронізація візуальних джерел з нормативно-правовими актами (Додаток М.1), визначати причинно-наслідкові зв'язки між ідеологічними кампаніями та геополітичними рішеннями влади.

Завдання на розвиток критичного мислення та медіаграмотності: спираючись на аналіз правого фото, знайдіть явне протиріччя між початком періоду «відлиги» та текстовим гаслом на плакаті праворуч (текст плакату: «Під прапором Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна, під керівництвом Комуністичної партії – вперед до перемоги комунізму»). Зверніть увагу на перелік імен ідеологів. Поясніть, чому станом на травень 1954 року радянська пропаганда все ще продовжувала використовувати візуальні та текстові маркери попередньої сталінської епохи. Виконуючи дане завдання учні матимуть змогу навчитися виявляти маніпуляції, приховані ідеологічні коди та внутрішні протиріччя в джерелах радянської пропаганди, розрізняти декларативні гасла й реальні політичні процеси.

Завдання на розвиток аксіологічної компетенції [19, с. 150]: проаналізуйте використання українського національного одягу учасниками радянського мітингу на фото. Сформулюйте відповідь на запитання: «Чому тоталітарна система, яка жорстоко переслідувала прояви реального українського патріотизму, але водночасно заохочувала й масово використовувала таку "шароварну" етнографічну культуру на парадах?». Порівняйте цей підхід із сучасними твердженнями російської пропаганди про «один народ». Чи змінилися ці твердження?

Основна мета цього завдання – навчитися розуміти роль історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності, розрізняти пропагандистське представлення культури від справжньої, національної культури.

Пропаганда аграрних реформ поширювалася не тільки через плакати й карикатури, а й в поштові марки. На сторінках підручника знаходимо поштову марку СРСР 1956 року з серії «Сільське господарство в СРСР» (Додаток Л.1). Ця марка створювалася на замовлення вищого партійно-державного керівництва СРСР періоду правління М. Хрущова, а її цільовою аудиторією були широкі верстви

радянського суспільства та міжнародна спільнота, оскільки поштові знаки виконували роль масових візуальних носіїв ідеології. На передньому плані великим планом зображено велику кількість сільськогосподарської техніки (тракторів, комбайнів), будівлі МТС (Машинно-тракторних станцій) та золоте колосся пшениці з качанами кукурудзи в обрамленні, що підкреслює технічну й сировинну могутність аграрного сектору. На задньому плані з метою демонстрації безкрайніх масштабів радянських просторів показано впорядковані поля, дороги та зелені насадження, які мають менший розмір для створення перспективи успішного, цивілізованого простору. У кольоровій гамі марки переважають яскраві, оптимістичні жовто-золоті (символ багатства й врожаю) та зелені кольори (символ розквіту й життя), які контрастують із чіткими індустріальними будівлями. Головний напис (російською мовою) «Машинно-тракторні станції - вирішуюча сила в розвитку зернового господарства» чітко артикулює пропагандистський зміст джерела. Загальний ідеологічний посил марки полягає у звеличенні ролі МТС, як ключового інструменту радянської модернізації села та демонстрації беззаперечного успіху зернової програми СРСР [25, с. 76].

Завдання на розвиток критичного мислення та медіаграмотності. Умова завдання: Уважно прочитайте гасло на марці щодо МТС як «вирішальної сили» та згадайте подальшу долю цих станцій за реформ М. Хрущова. Поясніть, у чому полягає історична іронія цього зображення, якщо вже у 1958 році МТС були ліквідовані, а колгоспи примусово викупували їхню техніку за завищеними цінами. Напишіть коротке аналітичне есе (до 5 речень), як ця марка маніпулювала уявленням громадян про реальний стан і майбутнє технічного забезпечення українського села. Мета завдання – навчитися виявляти невідповідність між пропагандистськими візуальними образами та реальними наслідками економічних реформ, встановлення внутрішньопредметних зв'язків.

Завдання для розвитку аналітичного мислення та хронологічної компетенції [19, с. 149]: розгляньте орнамент у нижніх кутах марки, де поєднано колосся

пшениці та качани кукурудзи. Спираючись на цей візуальний маркер, визначте, до якої саме масштабної аграрної кампанії періоду «відлиги» апелює це джерело, та вкажіть рік її офіційного старту. Складіть хронологічну таблицю, куди внесіть цю кампанію та дві інші надпрограми М. Хрущова, зазначивши роки їхнього початку та короткі наслідки для сільського господарства УРСР. Мета завдання – вміння локалізувати історичні джерела в часі за допомогою прихованих візуальних підказок (символів), систематизувати знання про реформаторські процеси 1950-х років.

Карикатура (Додаток Д) – це двосюжетна карикатура відображає події Карибської кризи 1962 року [24, с. 248]. Головна ідея малюнка полягає в демонстрації неминучого провалу американського імперіалізму та мілітаризму при спробах підпорядкувати собі кубинський острів. Візуальний образ висміює агресивну зовнішню політику США через сатиричне зображення «Дядька Сема» - довгоногого, хижого старого у капелюсі-циліндрі з американською символікою та сонцезахисних окулярах, чий «загребущі» руки тягнуться до Куби. У першому сюжеті персонаж намагається підійти непомітно зі зброєю за спиною, а в другому - злякано відлітає назад, нашттовхнувшись на міцний червоний частокіл із багнетів, що символізує військову готовність. Автор карикатури є беззаперечним прибічником радянської комуністичної ідеології, про що свідчить використання канонічного червоного кольору для маркування «справедливої сили захисників» та гротескне знеособлення американського капіталізму як підступного агресора. Позиція автора є суто однобічною та пропагандистською, оскільки вона повністю ігнорує той факт, що за «кубинськими багнетами» стояв СРСР, який таємно розмістив на острові свої ядерні ракети, поставивши світ на поріг глобальної катастрофи.

Завдання для одинадятикласників: розгляньте карикатуру, що ілюструє події навколо Куби на початку 1960-х років, які ви вивчали у курсі всесвітньої історії. Зіставте це візуальне джерело з внутрішньополітичним контекстом в УРСР того ж

періоду. Сформулюйте відповідь: як участь СРСР у цьому глобальному протистоянні (Карибська криза) та фінансова підтримка кубинського режиму впливали на повсякденне життя звичайних громадян УРСР?

Мета завдання – інтегрування знань з всесвітньої історії та історії України (міжпредметні зв'язки), аналізувати вплив глобальних геополітичних конфліктів на внутрішнє соціально-економічне становище УРСР.

Завдання для розвитку критичного мислення [20, с. 252]: проаналізуйте другу (нижню) частину карикатури, де Куба зображена у вигляді частоколу з багнетів. Використовуючи метод контрпропаганди, визначте, який ключовий військово-політичний елемент радянський художник навмисно «приховав» за цими багнетами, щоб виставити Кубу виключно самостійним захисником від США. Поясніть, чому для радянської пропаганди було важливо замовчувати пряму участь СРСР у мілітаризації острова під час міжнародних криз. Мета завдання – розвивати вміння деконструювати візуальні маніпуляції, знаходити навмисні замовчування у джерелах пропаганди та реконструювати об'єктивну історичну реальність.

Завдання на розвиток громадянської компетенції: Радянська пропаганда активно таврувала «американський імперіалізм» (що ілюструє дана карикатура), захищаючи право Куби на самовизначення. Спираючись на знання з всесвітньої історії про наслідки Другої світової війни, порівняйте реальні дії самого СРСР щодо суверенних держав Східної Європи. Дайте оцінку політиці «подвійних стандартів» радянського тоталітарного режиму у зовнішній політиці.

Мета завдання – сформулювати критичне ставлення до ідеологічних гасел, навчитися оцінювати історичні події з позицій загальнолюдських цінностей, демократії та міжнародного права.

На карикатурі, представлений в додатку М, учні можуть побачити частинки з радянської преси, що відображають ідеологічну боротьбу СРСР проти «зовнішніх і внутрішніх ворогів» у період Холодної війни, фокусуючись на дискредитації українського визвольного руху, сіонізму. Головна ідея малюнків полягає у

створенні штучного пропагандистського міфу про союз українських націоналістів із міжнародним сіонізмом для підризу радянської системи. Карикатури висміюють конкретні політичні явища та поведінку діячів: ліворуч зображено карикатурного єврея-сіоніста та українця зі зброєю, які в одній упряжці під тризубом тягнуть воза з брудною бомбою Холодної війни [24, с. 5–6], а праворуч – ізраїльського військового та представника української еміграції, які святкують спільну антирадянську діяльність. Автор малюнків є переконаним прибічником радянської комуністичної ідеології, адже він використовує класичні пропагандистські штампи та ксенофобські стереотипи для очорнення опонентів радянського режиму. З позицією автора погодитися неможливо, оскільки карикатури є грубим викривленням історичної правди й класичним зразком мови ворожнечі, що намагався замаскувати прагнення українців до незалежності під «підступну іноземну диверсію».

Завдання на розвиток інформаційної компетентності: розгляньте ліву половину карикатуру «В одній упряжці» та прочитайте написи на возі. Визначте, які саме історичні символи української державности автор намагався дискредитувати, помістивши їх поруч із потворними персонажами та військовою загрозою. Напишіть коротке спростування (4–5 речень) цього пропагандистського сюжету з позиції сучасного українського історика, пояснивши справжні причини боротьби української діаспори на Заході проти СРСР у 1960–1980-х роках. Мета завдання – формування критичного оцінювання візуальних джерела, розвиток мовленнєвої компетенції.

За часів Хрущова, активно поширювали поштові марки, які створювалися на державне політичне замовлення керівництва СРСР зокрема в рамках масштабної кампанії з «хімізації народного господарства» [23, с. 129]. Головна мета – пропаганда досягнень радянської науки та промисловості, а також легітимізація економічного курсу партії. Цільовою аудиторією є як широкі верстви радянського населення (для виховання почуття гордості та оптимізму) На першій марці на

передньому плані яскраво виділено хімічний лабораторний посуд (колби та пробірки) з рожевою рідиною, що символізує домінуючу роль науки. На задньому плані ліворуч зображено зернозбиральний комбайн на полі, а праворуч – штучне зрошення та хімічну обробку посівів, що підкреслює гасло у верхній частині: «Велика хімія – сільському господарству» а другій марці ліворуч на передньому плані розміщено сферичний резервуар хімічного комбінату, тоді як на задньому плані височіє масштабний промисловий комплекс із трубами під гаслом «Хімкомбінати – народному господарству». Гігантські розміри хімічного посуду та промислових споруд порівняно з іншими елементами використані навмисно, аби наочно продемонструвати велич, пріоритетність та вирішальне значення хімічної індустрії для держави. У кольоровій гамі першої марки переважає контраст сіро-коричневого фону та яскраво-рожевого наповнення колб, що фокусує увагу глядача виключно на хімічному аспекті. На другій марці використано глибокий синій та білий кольори, які традиційно асоціювалися з чистотою, прогресом, високими технологіями та мирним небом радянського майбутнього. Загальний зміст, який мали передати ці марки - це демонстрація повного тріумфу радянської науки та індустріалізації, які здатні радикально модернізувати сільське господарство й забезпечити добробут громадян завдяки хімічній промисловості. Завдання на розвиток логічної компетентності: Уважно прочитайте гасла на марках 1964 року, згадайте реформи М. Хрущова. Встановіть причинно-наслідковий зв'язок: чому радянське керівництво на початку 1960-х років зробило ставку саме на масову «хімізацію», і як це було пов'язано з кризою в аграрному секторі (зокрема, з наслідками «цілинної» та «кукурудзяної» епопей)? [23, с. 129]. Складіть логічний ланцюжок з 3–4 тез, який пояснює, яку саме проблему в сільському господарстві влада намагалася вирішити за допомогою хімічної промисловості, зображеної на марці.

Завдання на розвиток аксіологічної компетентності [19, с. 150] – проаналізуйте художній стиль та символіку представлених марок. Радянська

пропаганда завжди намагалася сформувати образ «світлого майбутнього» та ідеального радянського ладу. Визначте, які цінності намагалися прищепити громадянам через ці візуальні образи. Висловіть власне критичне судження: наскільки цей плакатний, оптимістичний образ на марках збігався з реальною повсякденною ситуацією (дефіцитом товарів, закупівлею зерна за кордоном) в СРСР у 1964 році?

3.3 Візуальні джерела пропаганди періоду загострення кризи радянської системи (1964–1985 рр.)

Дослідження періоду «застою» (1964–1985 рр.), відкриває перед здобувачами освіти унікальний феномен розриву між офіційним радянським наративом та повсякденною реальністю. У цей час, коли радянська система поступово занурювалася в системну економічну, політичну та соціокультурну кризу, роль візуальних джерел пропаганди змінила свій вектор. На відміну від динамічного та мобілізаційного мистецтва попередніх десятиліть, наочність доби «застою» перетворилася на засіб консервації режиму, створення ілюзорного фасаду стабільності та ритуального підтвердження лояльності партії. Радянські плакати, фотоматеріали офіційної преси, карикатури та державна філателія цього двадцятиріччя є не просто носіями ідеології, а самостійними історичними текстами, які відображають спроби Кремля замаскувати глибоку внутрішню кризу.

У контексті цього періоду можна застосувати фотографію (Додаток Н), що демонструє радянських робітників-зварювальників під час прокладання стратегічно важливого магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород», який з'єднував сибірські родовища газу через територію України із Західною Європою. На передньому плані зафіксовано ділянку труби великого діаметра, на якій великими літерами нанесено пропагандистський напис (російською мовою): «Наша відповідь Рейгану -газопровід Уренгой-Ужгород ДОСТРОКОВО!». Світлина була зроблена на початку 1980-х років (орієнтовно 1982–1983 рр.) у розпал нового витка Холодної війни, що загострилася після введення радянських військ в Афганістан та оголошення американським президентом Рональдом Рейганом економічного ембарго на постачання високотехнологічного обладнання для цього радянського енергетичного проєкту. Наявність снігу на землі, а також специфічний теплий робочий одяг робітників свідчать про те, що зйомка проходила в холодну пору року - взимку або пізньої

осені. За своїм характером цей знімок є класичним зразком радянської репортажно-постановочної фотожурналістики: попри зафіксований реальний момент праці, композиція з акцентом на патріотичному лозунгу створювалася спеціально для публікації в офіційній пресі з метою демонстрації стійкості СРСР перед західними санкціями.

Завдання для формування інформаційної компетентності: уважно прочитайте напис на трубі та знайдіть у ньому згадку про лідера іноземної держави. Використовуючи підручник або електронні ресурси, з'ясуйте, які саме обмеження (санкції) запровадила адміністрація президента США Рональда Рейгана проти СРСР на початку 1980-х років. Дайте відповідь на запитання: чому радянська пропаганда намагалася подати дострокове будівництво газопроводу як особисту політичну перемогу над американським президентом? Складіть коротку довідку про те, чи вдалося Радянському Союзу за допомогою цього проєкту подолати технологічне відставання від Заходу.

Фотографія з додатку Г1 демонструє процес конструювання так званої «соціалістичної обрядовості», а саме - спробу радянської влади замінити традиційне українське християнське святкування Різдва на ідеологічно правильний радянський «Новий рік» [4, с. 41]. На світлині зображено групу українських дітей та молоді у традиційному національному вбранні (які беруть участь у святковому новорічному вертепі чи карнавалі, проте замість аутентичної Віфлеємської зірки вони тримають у руках велику п'ятикутну радянську зірку. Поруч із ними ліворуч стоїть актор у костюмі Діда Мороза, який за задумом партійних ідеологів мав остаточно витіснити з пам'яті народу образ Святого Миколая. Зйомка відбувалася взимку, під час новорічно-різдвяних свят, на що чітко вказує характерний верхній одяг учасників і засніжене тло вулиці. За своєю суттю це фото є спеціально позованим, репрезентативним кадром радянської офіційної хроніки, створеним для демонстрації «щасливого дитинства у радянській Україні» та нібито добровільного прийняття населенням нової безбожної культури. Верифікувати та підтвердити

висновки щодо цієї фотографії допомагають тогочасні постанови ЦК КП(б)У про посилення антирелігійної пропаганди, тогочасні методичні вказівки для освітян щодо організації комсомольських «новорічних ялинок», етнографічні дослідження про трансформацію українського побуту під тиском тоталітаризму, а також спогади очевидців про заборону виконання церковних колядок. Радянська влада системно використовувала подібні заходи як інструмент духовного етноциду, прагнучи повністю розірвати зв'язок українців із їхнім традиційним релігійним корінням і замінити вікові народні цінності штучними комуністичними ідеологемами.

Завдання для учнів: дослідіть хронологію антирелігійної боротьби в СРСР. З'ясуйте, у якому році радянська влада офіційно заборонила святкування Різдва та ялинку як «буржуазний і релігійний пережиток», і коли (та чому) повернула ялинку вже як елемент «радянського Нового року» [19, с. 149]. На основі фотографії поясніть, які саме християнські атрибути свята були замінені радянськими символами. Складіть тези доповіді про те, як трансформація календаря та святкових маркерів допомагала радянському режиму контролювати повсякденне життя громадян.

Плакат відображений у додатку С – виробничо-економічний плакат був створений у 1973 році на політичне замовлення ЦК КПРС та Держплану СРСР для мобілізації робітників під час дев'ятої п'ятирічки, яка офіційно проголошувалася «вирішальним роком». Цільовою аудиторією є радянський пролетаріат, інженерно-технічні працівники та колгоспники, яких через мову сухих цифр намагалися мотивувати до інтенсифікації праці в період прихованого початку системного «застою». На передньому плані композиції домінує величезна помаранчево-червона цифра «5», яка візуально тисне на стилізоване контурне зображення промислового заводу з димлячими трубами, що символізує масштабність планованих прибутків у мільярдах карбованців. На задньому плані розміщено велику білу стрілку, спрямовану по діагоналі вниз, всередині якої яскраво виділяється напис «1%», що разом із текстовою цитатою з відозви ЦК КПРС

пояснює економічний ефект: підвищення продуктивності праці лише на один відсоток дає колосальний приріст для бюджету. У колористиці плаката використано поєднання агресивного яскраво-червоного тла, що традиційно уособлює комуністичну партію та державний прапор, із контрастними білими й помаранчевими елементами для миттєвого привернення уваги глядача до ключових показників. Головний зміст плаката полягає у нав'язуванні ідеї особистої відповідальності кожного робітника за виконання загальнодержавного плану та створенні ілюзії високої ефективності й стрімкого розвитку радянської планової економіки.

Завдання для учнів – прочитайте текст на плакаті щодо зростання промислової продукції «майже на 5 мільярдів карбованців за рік» за умови підняття продуктивності праці на 1%. Використовуючи підручник з історії або статистичні таблиці періоду дев'ятої п'ятирічки (1971–1975 рр.), з'ясуйте реальні показники виконання плану. Дайте відповідь на запитання: чому радянське керівництво на початку 1970-х років почало масово використовувати плакати з абстрактними цифрами та відсотками замість реального покращення якості товарів народного вжитку? Напишіть короткий висновок про те, як цей плакат намагався приховати ознаки економічної кризи, що насувалася.

3.4 Візуальні джерела пропаганди часів «перебудови» (1985–1991 рр.)

Епоха «перебудови» (1985–1991 рр.) стала періодом радикального зламу в ідеологічній матриці Радянського Союзу, що безпосередньо відбилося на тогочасній візуальній культурі. Проголошений Михайлом Горбачовим курс на «гласність» та «демократизацію» зруйнував монолітний, суворо цензурований канон радянської наочності, який вибудовувався десятиліттями. Візуальні джерела цього семиріччя – плакати, карикатури, ілюстрації в пресі та перші зразки незалежної графіки - перетворилися з інструментів одностороннього державного диктату на простір гострої суспільно-політичної дискусії. Офіційна пропаганда цього часу зазнала глибокої внутрішньої трансформації: вона була змушена відмовитися від застарілих догм і парадних звітів, натомість оперуючи динамічними, авангардними образами оновлення, відкритості світові та закликами до подолання «командно-адміністративної системи». Водночас поява неформальної преси та критичної карикатури вперше унаочнила теми, які раніше були під абсолютною забороною: від наслідків сталінського терору та екологічної катастрофи в Чорнобилі до тотального товарного дефіциту й міжнаціональних конфліктів.

Для кращого усвідомлення періоду «перебудови» пропонуємо використовувати такі візуальні джерела: плакат «Демократія. Перебудова. Гласність». (Додаток С)

Цей ідеологічний плакат був створений у другій половині 1980-х років на політичне замовлення реформаторського крила ЦК КПРС під керівництвом Михайла Горбачова з метою популяризації та легітимізації нового державного курсу. Його цільовою аудиторією є як радянські громадяни (інтелігенція, молодь, робітники), так і світова спільнота, на що вказує дублювання ключових гасел англійською мовою. На передньому плані композиції динамічно виділяється графічний портрет Михайла Горбачова, який усміхається та впевнено дивиться в

майбутнє, уособлюючи образ прогресивного, відкритого лідера нового типу. На задньому плані розгорнуто масивні, експресивні стрілки, спрямовані вгору та вправо, які символізують незворотність реформ, стрімкий рух уперед та радикальний злам старого радянського бюрократичного апарату. Фігура Горбачова та вектори-стрілки є найбільшими об'єктами на плакаті, оскільки саме на них автори робили головний акцент, підкреслюючи масштабність і глобальність заявлених перетворень. У колористиці домінує поєднання традиційного радянського червоного кольору, який маркував збереження соціалістичного вибору, з контрастними білими та жовтими елементами, що додавали композиції відчуття світла, новизни та енергії. На плакаті чітко прописано тріаду головних гасел епохи російською та англійською мовами: «Демократія. Перебудова. Гласність.», а також присутня класична комуністична емблема «серп і молот». Основний зміст плаката полягає в демонстрації нового, привабливого обличчя радянської влади, заклику суспільства до активного оновлення всіх сфер життя та проголошенні курсу на відкритість світові за збереження базових радянських символів.

Завдання до проаналізованого джерела: уважно прочитайте три ключові слова, написані на плакаті двома мовами. За допомогою підручника або історичних словників сформулюйте сутність понять «перебудова», «гласність» та «демократизація». Порівняйте оптимістичний візуальний образ плаката (уśmieхнений лідер, стрілки успіху) з реальними наслідками цих реформ для Української РСР наприкінці 1980-х років (економічна криза, дефіцит товарів, Чорнобильська катастрофа, замовчувана на перших етапах). Напишіть есе (4–5 тез) про те, чому цей плакат можна вважати спробою видати бажані реформи за вже досягнутий успіх.

Порівняйте плакат «Демократія. Перебудова. Гласність.» та плакат з додатку Ж1. Знайдіть спільне та відмінне. Дайте відповідь на питання: який з плакатів вам сподобався більше? Чому?

Антиалкогольна кампанія в СРСР (1985–1988 рр.), відома також як «горбачовський сухий закон», стала однією з перших і найбільш суперечливих реформ епохи «Перебудови» [14, с. 86]. Попри гуманну мету – подолати масове пияцтво, покращити здоров'я нації та підвищити продуктивність праці – кампанія була реалізована жорсткими адміністративними методами, що призвело до катастрофічних наслідків для економіки та соціальної сфери. Антиалкогольна кампанія супроводжувалася активною пропагандою, одну із таких пропагандистських марок пропонуємо до розгляду (Додаток И.1).

Ця радянська поштова марка була випущена у 1985 році на політичне замовлення нового керівництва ЦК КПРС на чолі з Михайлом Горбачовим для пропаганди всесоюзної антиалкогольної кампанії. Цільовою аудиторією є широкі верстви радянського суспільства, насамперед сімейні громадяни та працююча молодь, яких держава намагалася перевиховати в умовах глибокої соціально-економічної кризи пізнього СРСР. На передньому плані зображено зразкову радянську «ідеальну родину» з чотирьох осіб: батька, матір, сина та доньку із повітряними кульками, які впевнено йдуть уперед. Постаті батьків штучно збільшені за розмірами порівняно з міським простором, що символізує домінантну роль здорової сімейної мікроспільноти як опори держави та зразка тверезого способу життя. На задньому плані, за спинами родини, вибудовано мозаїку з елементів культурного дозвілля: вивіски «Кіно», «Клуб», «Музей», «Театр» та «Парк», які за ідеєю авторів мали стати повноцінною та здоровою альтернативою традиційному вживанню алкоголю. У колористиці марки використано строкату, яскраву палітру з оптимістичних жовтих, зелених, блакитних та помаранчевих відтінків, що створює ілюзію радості, чистоти та гармонії, які приносить із собою здоровий спосіб життя. У верхній частині марки розміщено чітке пропагандистське гасло яскраво-рожевого кольору: «Тверезість - норма життя», яке було головним девізом цієї горбачовської реформи [14, с. 92]. Головний зміст, який мала передати марка, полягає у нав'язуванні суспільству думки, що відмова від алкоголю та

переорієнтація на культурний відпочинок є обов'язковою громадянською нормою, яка забезпечить щасливе майбутнє кожної радянської родини та держави загалом.

Завдання для учнів: прочитайте гасло на марці 1985 року та проаналізуйте образ щасливої родини. Використовуючи матеріал підручника про початок «Перебудови», дослідіть реальний перебіг антиалкогольної кампанії в СРСР (зокрема, в Українській РСР). З'ясуйте «зворотний бік» цієї реформи: вирубування унікальних виноградників у Криму та на Закарпатті, стрімке зростання домашнього самогоніваріння, дефіцит цукру в магазинах та колосальні збитки для державного бюджету [14, с. 96–97]. Поясніть, чому ідеалізована картинка на поштовій марці повністю суперечила реальним соціально-економічним наслідкам горбачовського «сухого закону». Визначте наслідки, які спричинила ця кампанія.

Кінець існування радянського союзу активно трансливався як проукраїнськими візуальними джерелами, так і прорадянськими. На сторінках одного із підручників знаходимо фото (Додаток Ф.1).

Цей візуальний комплекс складається з двох контрастних фотографій, які демонструють глибокий суспільно-політичний розкол у радянському суспільстві наприкінці «Перебудови», а саме під час підготовки та проведення Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 року щодо збереження СРСР [8, с. 316–317]. Світлини зафіксували масові мітинги двох протилежних таборів: ліве фото показує прорадянську демонстрацію, учасники якої несуть транспарант із гаслом російською мовою «Союзу – ТАК! Развалу – НІ!», тоді як на правому фото зображено антиімперський мітинг в Україні, де молодий чоловік тримає плакат українською мовою «Ні! Союзному договору!». Обидва знімки були зроблені в один і той самий період. За зовнішніми ознаками (люди на лівому фото одягнені у теплі зимові пальта, хутрянні шапки-вушанки та коміри) можна зробити висновок, що акції проходили у холодну пору року. Обидва кадри мають репортажний характер, оскільки фіксують реальні історичні події та безпосередні емоції

учасників, проте вони чітко кадрувалися фотокореспондентами для преси з метою акцентування уваги на текстових гаслах.

Завдання для опрацювання джерела: уважно розгляньте обидва фото та проаналізуйте мову і зміст гасел на транспарантах. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Криза радянської системи в 1991 році» за такими критеріями: якою мовою написані гасла? Яка головна політична вимога? Соціальний склад учасників? Також пропонуємо виконати наступне завдання: розгляньте праве фото, де зафіксовано нове покоління українців, яке відкрито виступає проти радянського диктату. Пригадайте, що ще за кілька років до «Перебудови» за вихід на мітинг із подібним антирадянським плакатом людину чекав арешт або примусове психіатричне лікування. Висловіть власне ціннісне судження щодо значення «гласності» та свободи слова для формування громадянського суспільства в Україні. Поміркуйте, як право на мирні зібрання, зафіксоване на цих світлинах 1991 року, пов'язане з традиціями українського державотворення та сучасними демократичними цінностями нашої країни.

Комплексний аналіз представлених візуальних джерел – від ідеологізованих плакатів та офіційної державної філателії до репортажних світлин мітингів та гострої сатиричної графіки – наочно доводить, що наочність є не просто додатковою ілюстрацією до підручника, а самостійним історичним текстом. Протягом усього радянського періоду, від апогею тоталітаризму в 1951–1953 роках до системного колапсу епохи «Перебудови», візуальна культура виступала головним інструментом конструювання штучної радянської міфології та маніпуляції масовою свідомістю. Парадні плакати сталінської доби та періоду «застою» цілеспрямовано створювали викривлену, але вигідну Кремлю картину світу, де масштабні промислові проєкти й абстрактні цифри п'ятирічок мали повністю замаскувати повсякденний товарний дефіцит, важкий побут громадян та екологічні прорахунки влади. Навіть такі дрібні форми, як поштові марки, виконували роль державних маніфестів, маркуючи простір ідеологічними

символами та нав'язуючи суспільству нові стандарти поведінки - чи то підкорення природи людиною, чи то горбачовську «норму життя» у вигляді тверезості. На особливу увагу заслуговує агресивна мова радянської графіки, яка під час ксенофобських кампаній, як-от «Справа лікарів», відкрито дегуманізувала окремі професійні та етнічні групи, цілеспрямовано сіючи в суспільстві шпигуноманію та недовіру. Водночас спроби радянського керівництва впровадити комуністичні символи у традиційне обрядове життя українців і замаскувати християнські свята під світські новорічні карнавали демонструють глибинні прагнення режиму здійснити повне ідеологічне перезавантаження пам'яті народу та розірвати його зв'язок із національним корінням.

Однак наприкінці 1980-х років, із початком політики «гласності», монолітний пропагандистський канон зазнав незворотного зламу, що яскраво засвідчують фотодокументи останнього року існування СРСР. Контрастні світлини прорадянських та антиімперських мітингів весни 1991 року фіксують унікальний момент відкритого суспільного розколу, коли альтернативні візуальні наративи й гасла національно-демократичних сил остаточно зруйнували державну монополію на інформацію. Робота з цим суперечливим і динамічним матеріалом на уроках історії України та всесвітньої історії вимагає від педагога впровадження чітких критичних методів опрацювання наочності. Основним методичним інструментом стає алгоритм покрокового критичного аналізу (деконструкції), який навчає учнів послідовно визначати політичне замовлення джерела, його цільову аудиторію, а також розкодовувати приховані символи через колірну палітру, штучне збільшення масштабів об'єктів чи композиційне розташування фігур на передньому й задньому планах. Ефективним є також метод історичного паралелізму та компаративного аналізу, коли здобувачі освіти порівнюють радянські пропагандистські практики з аналогічними процесами в інших тоталітарних і диктаторських режимах XX століття, знаходячи спільні маніпулятивні механізми придушення особистості. Окрім цього, важливе місце посідає метод деконструкції «парадного фасаду», що

передбачає зіставлення оптимістичного плакатного образу чи постановочного фото з сухими фактами реальних історичних документів, статистикою або спогадами очевидців епохи.

У контексті реалізації завдань Нової української школи впровадження таких методів роботи з візуальними джерелами відіграє фундаментальну роль у формуванні ключових предметних та міжпредметних компетентностей учнів. Проводячи самостійне розслідування і виступаючи в ролі істориків-детективів, школярі розвивають інформаційну компетентність та медіаграмотність - критично важливі навички ХХІ століття, що допомагають відрізнити перевірений факт від маніпулятивного фейку. Логічна та просторова компетентності формуються під час аналізу картографічних схем на марках чи простежування маршрутів геополітичних газопроводів, що допомагає учням усвідомити місце України в глобальному протистоянні двох світових наддержав епохи Холодної війни. Аксиологічна (ціннісна) складова такого навчання дозволяє школярам чітко зрозуміти різницю між тоталітарним примусом і свободою вибору, виховуючи в них повагу до прав людини, демократичних цінностей та стійке усвідомлення важливості збереження національної ідентичності. Таким чином, залучення радянських візуальних джерел до освітнього процесу перетворює його на живий простір для дискусій, де аналіз помилок і маніпуляцій минулого формує в учнів надійний «імунітет» проти будь-яких проявів пропаганди в їхньому житті.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дослідження методики застосування візуальних джерел радянської пропаганди другої половини ХХ століття, можна констатувати, що наочність у сучасній шкільній історичній освіті остаточно втратила статус пасивного ілюстративного додатка. З кожним днем все активніше застосовуються новітні підходи для конструювання уроків. На щастя, оновлений підхід до подання і використання джерел застосовується не тільки вчителями, а й авторами шкільних підручників. Проаналізувавши три підручники з історії України [1; 2; 3]. Ми визначили, що у кожному з них присутня достатня кількість візуальних джерел, які стосуються періоду 1951–1991 рр., але до них немає достатньої кількості питань від авторів. Відповідно до концептуальних засадових принципів Нової української школи, візуальні джерела: плакати, поштові марки, карикатури та репортажні світлини – розглядаються як самостійні, інформаційно насичені історичні першоджерела. Вони є специфічними «візуальними текстами», що містять у собі явні та приховані коди досліджуваної епохи, відображають ментальність суспільства, ідеологічні догми влади та психологічний клімат тоталітарної держави. Їхній аналіз здійснюється за алгоритмами, запам'ятавши які, учні завжди правильно аналізуватимуть будь-які візуальні джерела.

Друга половина ХХ століття – період розвитку пропаганди, за допомогою якої радянський режим намагався сконструювати показове щасливого життя, щоб приховати системну економічну, політичну та соціокультурну кризу. Залучення цих джерел до структури сучасного уроку історії є методично виправданим та необхідним кроком. Сучасні учні, які зростають у насиченому мультимедійному середовищі, володіють переважно візуальним типом сприйняття інформації. Візуальний образ діє миттєво: він апелює до емоційної та образної сфери підлітка, активізує його пізнавальний інтерес і стає чудовим пусковим механізмом навчального дослідження. Проте теоретичні засади медіадидактики вимагають від

педагога не просто демонстрації зображення, а організації систематичної роботи з його деконструкції. Для цього вчитель має озброїти учнів чіткими покроковими алгоритмами, які дозволяють перейти від первинного опису до глибокого контекстуального аналізу, визначення політичного замовлення джерела, його цільової аудиторії та виявлення маніпулятивних технологій, використаних автором за допомогою кольору, масштабу чи композиції. Системне використання розроблених методичних прийомів аналізу радянської пропаганди забезпечує комплексне формування ключових предметних компетентностей, передбачених державним стандартом базової та повної загальної середньої освіти. Отримані учнями навички критичного аналізу, стануть їхнім надійним життєвим багажем, що дозволяє сформувати зрілу, медіаграмотну особистість, здатну орієнтуватися у складних інформаційних потоках сьогодення, розпізнавати приховані маніпуляції та фейки в сучасному медіапросторі й свідомо обстоювати національні інтереси та демократичний вибір своєї держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Навчально-методична література, підручники.

1. Власов В. С., Кульчицький С. В, Паранін О. Є Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти Київ: Літера ЛТД, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html> (дата звернення: 24.03.2026).
2. Галімов А. А., Гісем О. В., Гісем О. О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти Х.: Вид-во «Ранок», 2024. 272 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html> (дата звернення: 24.03.2026).
3. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої Тернопіль : Астон, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html> (дата звернення: 24.03.2026).

II. Монографії, статті

4. Аль-Анні А., Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 38. С. 40–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2012_38_9 (дата звернення: 24.03.2026).
5. Бажан О. Входження Кримської області до складу УРСР: освітянський аспект. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 165–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2014_19_12. (дата звернення: 24.03.2026).
6. Бажан О. Каховська ГЕС: за лаштунками «Великої будови комунізму». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах* / Гол. ред. В. Савченко; Ред. кол.: О. Тригуб (заст. ред.), О. Бажан, О. Бачинська, Т. Гончарук та ін. Національна спілка краєзнавців України; Асоціація європейської культури

"Золота акація". Вип. 36. Одеса: Бондаренко М. О., 2024. С. 137–148. URL: <https://resource.history.org.ua/book/en/0018186> (дата звернення: 24.03.2026).

7. Безаров О. «Справа лікарів» у Чернівцях. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2024. № 1 С. 35–42 URL: <https://e-apsnim.bsmu.edu.ua/article/view/310817> (дата звернення: 24.03.2026).

8. Бойко О., Яневський Д. 30 років незалежності України: у 2-х т. Т. 1. До 18 серпня 1991 р. Харків: Folio. 2021. 446 с.

9. Горпинко О. С. Роль візуалізації інформації у формуванні історичного мислення учнів. *Історія та правознавство*. 2020. № 10–12 (578–580). С. 17–20.

10. Дерхо В. Методичні засади використання наочності на уроках історії при вивченні матеріалу культурологічного змісту. *Історія в школі*. 2018. № 10–12. С. 38–44.

11. Жидкова Н.М. Внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки як засіб набуття досвіду навчальної діяльності учнів на уроках правознавства *Проблеми сучасного підручника*. 2016. Вип. 16. С. 135–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2016_16_14 (дата звернення: 24.03.2026).

12. Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2013. Вип. 22-23 С. 296–304. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/items/8f9c54eb-ca63-46f4-803e-11cb52b8142e> (дата звернення: 24.03.2026).

13. Ковальков О., Городня Н. Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 80–90. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.080> (дата звернення: 24.03.2026).

14. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія Михайла Горбачова: причини, здобутки і втрати. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 85–100. URL: https://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2016_21_10 (дата звернення: 24.03.2026).

15. Мороз П. В. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Реалізація компетентнісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ. Київ: Педагогічна думка. 2019. С. 211–214. (дата звернення: 24.03.2026).

16. Мусій С. С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів. 2010. 35 с. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnimi_dzherelami.pdf (дата звернення: 24.03.2026).

17. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 140 с.

18. Пометун О. І. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 89–98.

19. Пометун О. І. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 2. С. 146–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2015_2_14 (дата звернення: 24.03.2026).

20. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. Випуск 24. 2020. С. 241–255. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-241-255> (дата звернення: 24.03.2026).

21. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 318 с.

22. Родигіна І. В. Компетентнісний підхід в освіті: синергетичний вимір. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2014. № 1. С. 44–49. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nsod_2014_1_11 (дата звернення: 24.03.2026).

23. Скрипник О. М. Хімізація як головний чинник інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в СРСР (1960–1980-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 129–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_41_24. (дата звернення: 24.03.2026).

24. Толстов С. В. Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «Холодної війни» в Європі (1947–1975 рр.). Київ, 2023. 346 с.

25. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 16. 328 с.

26. Фідря О., Фідря Н. Просторова компетенція й картографічні вміння на навички у шкільних курсах історії. *Історія в школах України*. 2008. № 5. С. 25–30.

27. Формування змісту профільного навчання: теоретико-методологічний аспект: кол. монографія Київ: Конві Прінт. 2018. 260 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713853> (дата звернення: 24.03.2026).

28. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

III. Нормативні документи

29. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від від 30 вересня 2020 р. № 898). Із змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/972-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.03.2026).

30. Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.04.2024 №551. Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» підручникам для 11 класу закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-nadannia-hryfa-rekomendovano-ministerstvom-osvity-i->

[nauky-ukrainy-pidruchnykyam-dlia-11-klasu-zakladiv-zahalnoi-serednoi-osvity](#) (дата звернення: 24.03.2026).

31. Нова українська школа. Порадник для вчителя. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/razdel_1_Oglyad.pdf (дата звернення: 24.03.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Радянський пропагандистський плакат з надписом

«Під керівництвом великого Сталіна – вперед до комунізму»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Мітинг на підтримку кандидата в депутати Верховної Ради УРСР

Й. Сталіна

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Додаток В

Радянський пропагандистський плакат з надписом (російською мовою)

«Наші цілі зрозумілі, завдання визначені. За роботу, товариші!»

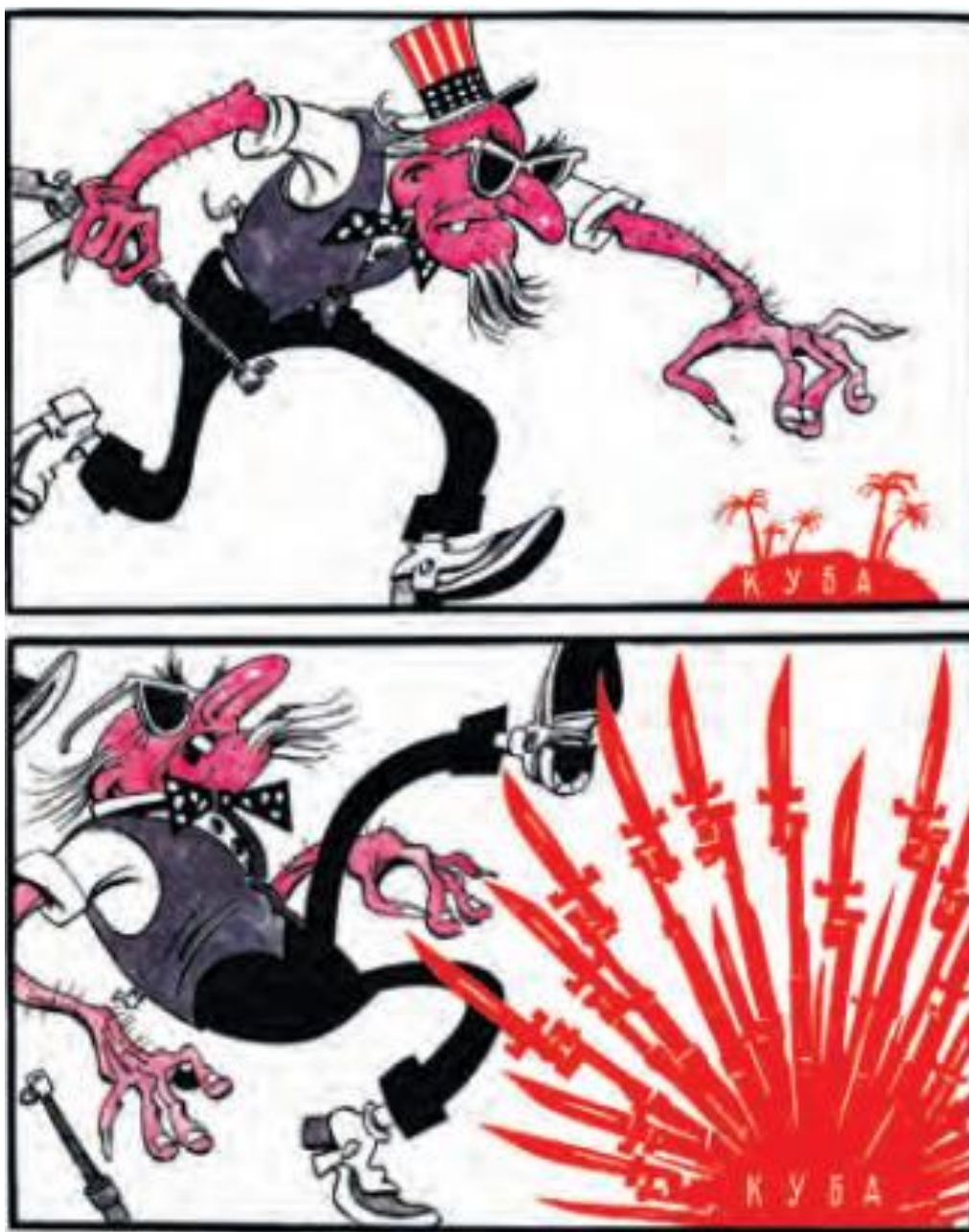
URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Додаток Г

Радянський пропагандистський плакат з надписом «Під керівництвом комуністичної партії – вперед, до перемоги комунізму»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Карикатура з журналу «Перець»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Додаток Е

Карикатура з журналу «Перець»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянська карикатура з журналу «Перець»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Додаток И

Радянська карикатура з журналу «Перець»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

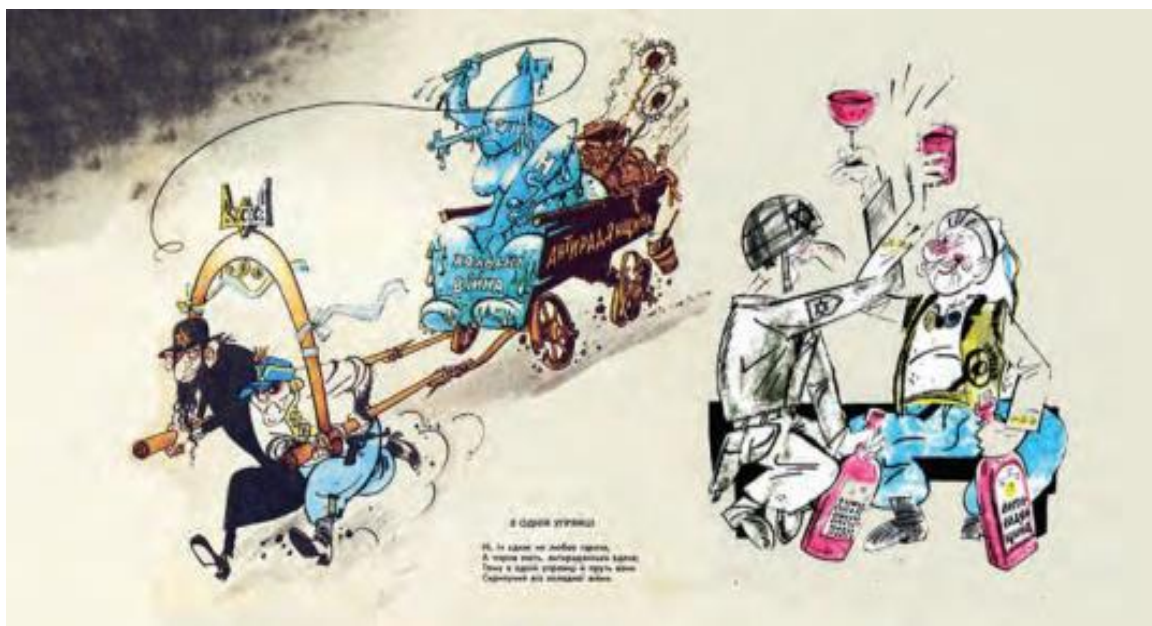
Демонстрації з нагоди 300-річчя «возєднання»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянська пропагандистська ілюстрація

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянська пропагандистська карикатура

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Фото з ділянки газогону Уренгой – Помари – Ужгород з надписом (російською мовою) «Наша відповідь Рейгану – газопровід Уренгой – Ужгород достроково!»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Додаток П

Фото «Лекція під час обідньої перерви в колгоспі»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Фото «Свято врожаю в колгоспі»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат з надписом (російською та англійською мовами) «Демократія. Перебудова. Гласність.»

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистська карикатура

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

Фото з пропагандистської демонстрації до 1 травня

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html>

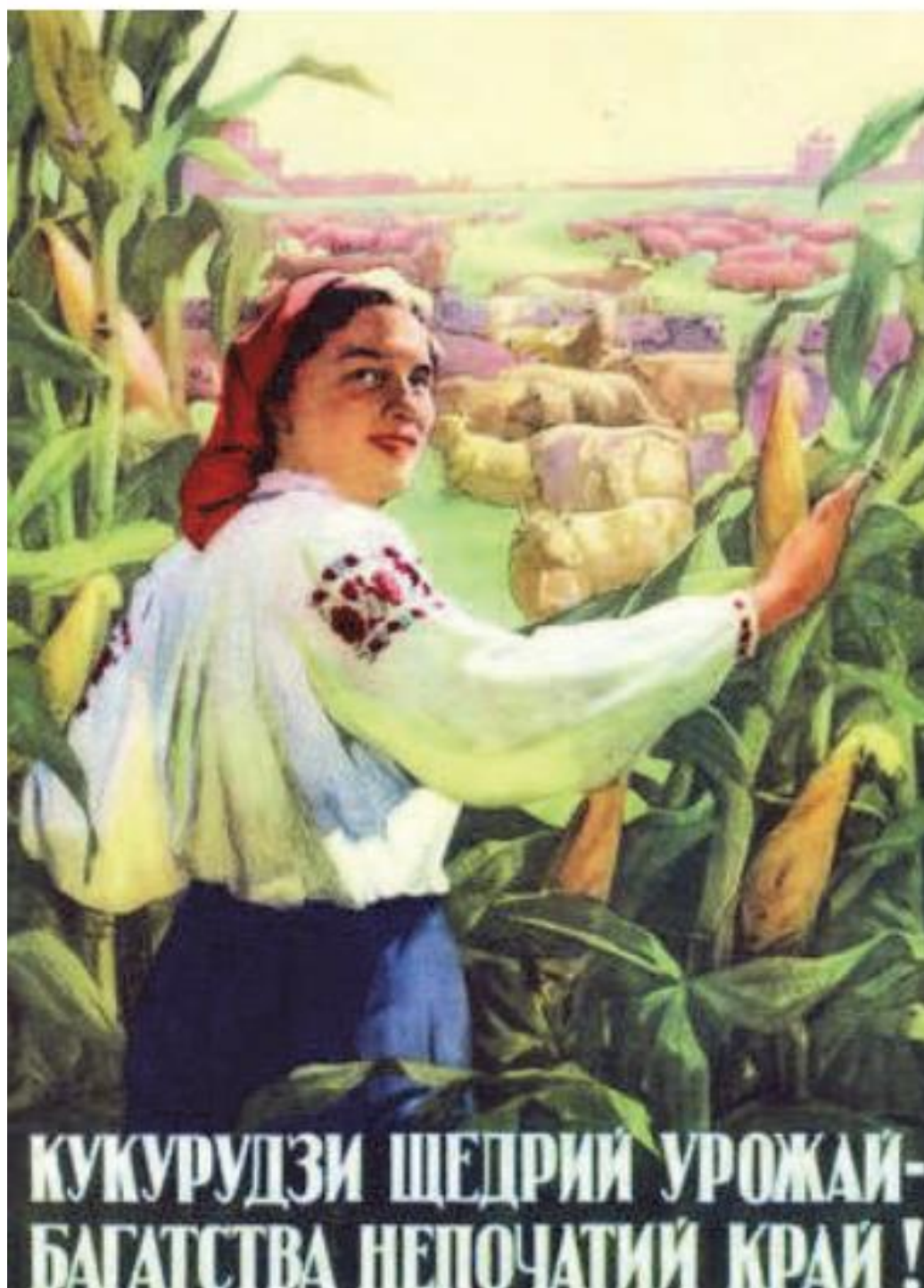
Радянська пропагандистська карикатура

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Радянська пропагандистська поштова марка

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Фото дошки пропаганди атеїзму

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Фото святкування Різдва з радянською символікою

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Додаток Д1

Радянські пропагандистські плакати та фото

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Додаток Е1

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Додаток И1

Радянська пропагандистська поштова марка

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

Додаток К1

Радянське пропагандистське зображення

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток Л1

Радянська пропагандистська поштова марка

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

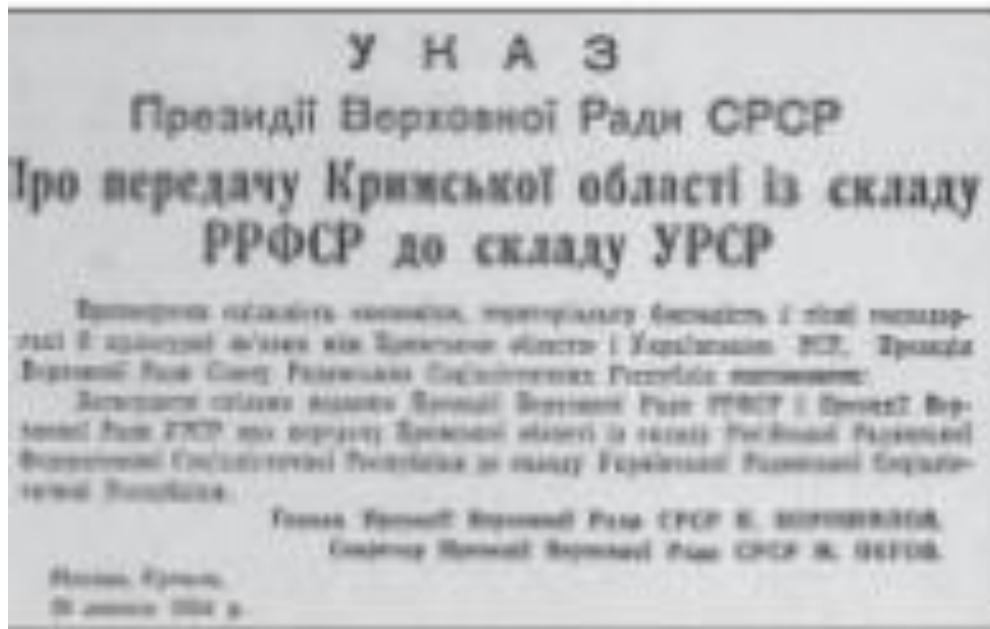

Фото радянського указу

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток Н1

Радянське пропагандистське фото

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток П1

Радянська пропагандистська поштова марка

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток Р1

Радянське пропагандистське фото

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток Т1

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток У1

Радянський пропагандистський плакат

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Фото з просоюзного та проукраїнською мітингу. 1991 р.

URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

Додаток Х1**План-конспект з предмета “Історія України”**

Урок 11

Дата 12.11.2025

11-А клас

Тема: Соціально-економічні процеси за доби «відлиги»

Мета:

Навчальна:

- З'ясувати передумови та сутність деєталінізації «хрущовської доби», спираючись на аналіз ліквідації ГУЛАГу та доповіді М. Хрущова; /логічна, аксіологічна.
- Охарактеризувати основні реформи та економічні кроки М. Хрущова в промисловості й фінансовій сфері (грошова реформа 1961 р., імпорть технологій); /інформаційна.
- Пояснити мету та наслідки деєталінізації управління через створення рад народного господарства (раднаргоспів) в УРСР; /логічна.
- Визначити особливості розвитку військово-промислового, паливно-енергетичного та машинобудівного комплексів України в цей період; /інформаційна.
- Проаналізувати причини стагнації сільського господарства СРСР наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років та переходу до регулярної закупівлі зерна за кордоном; /логічна.
- Оцінити суперечливий характер хрущовських реформ та їхній фінал на основі аналізу візуальних джерел та історичних свідчень. /аксіологічна.

Розвивальна:

- Розвивати вміння аналізувати та критично оцінювати радянські офіційні заяви й реальні наслідки політичних процесів (Завдання: «Дайте усну характеристику твердженням, спростуйте або підтвердіть їх: ГУЛАГ було ліквідовано, але мережа тюрем і таборів залишалася; Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого») /логічна, аксіологічна.
- Формувати навички критичного аналізу візуальних джерел інформації та вміння розпізнавати підтекст радянської пропаганди (Завдання на мотиваційному етапі до карикатури: «Хто зображений на карикатурі? Що роблять ці люди? Яка подія відображена? Яке повідомлення намагається

передати карикатурист? Який настрій людей відображається?») /інформаційна, аксіологічна, мовленнєва.

- Розвивати навички аналітичного та просторового мислення під час характеристики регіонального розподілу промислового потенціалу УРСР (Завдання: Охарактеризувати паливно-енергетичний комплекс: відкриття нових басейнів — Львівсько-Волинського, Шебелинського родовища, побудову ГЕС Дніпровського каскаду) /просторова, інформаційна.
- Сприяти формуванню аналітико-експертних умінь, здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки командної економіки та оформлювати висновки у формі ділового документа (Завдання: Аналітична експертиза «Аналітик економічного фіналу»: «Уявіть, що ви — незалежний економічний експерт. Наприкінці 1963 року вам на стіл потрапляє щоденниковий запис першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста: «Справи наші в сільському господарстві плачевні, якщо не гірше». Напишіть коротку «доповідну записку» (3–4 тези), у якій поясніть причини...») /логічна, мовленнєва.

Виховна:

- Виховувати громадянську пильність та критичне ставлення до політичних міфів і маніпуляцій тоталітарного режиму (Завдання: «Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого») /громадянська, аксіологічна.
- Сприяти розумінню важливості об'єктивного сприйняття історичних та економічних реалій через деконструкцію радянських планових успіхів (Завдання до карикатури на мотиваційному етапі про перевиконання плану та гасла «Дамо...») /аксіологічна.
- Формувати економічне мислення та розуміння хибності командно-адміністративних методів управління ресурсами (Завдання: Аналітична експертиза щодо аналізу плачевного стану сільського господарства наприкінці 1963 року через впровадження «надпрограм» та виснаження ресурсів села) /економічна, логічна.
- Виховувати почуття солідарності та усвідомлення наслідків викачування внутрішніх ресурсів України радянським центром (Завдання: Осмислення фактів про масовий відплив українських фахівців і техніки на цілину, а також спрямування українського газу й нафти в інші республіки та на експорт) /патріотична, соціальна.
- **Тип уроку:** комбінований
- **Обладнання:** підручник «Історія України» 11 клас, В. Власов, карта, структурно-логічні схеми, презентація, інтерактивна дошка, телефони.

Основні дати:

Лютий 1957 р. – початок реформи управління народним господарством; перехід від галузевого принципу через союзні міністерства до територіального управління (створення рад народно господарства – *раднаргоспів*);

Травень 1958 р. – ухвалення закону про ліквідацію машинно-тракторних станцій (МТС) та створення на їхній базі ремонтно-технічних станцій (РТС). Колгоспи зобов'язали примусово викупити техніку, що фінансово знекровило село;

1961 р. – апогей «кукурудзяної епопеї» в Україні, коли колгоспи і радгоспи республіки під тиском «надпрограм» М. Хрущова виділили під посіви кукурудзи 3 млн. га. найкращих земель;

1961 р. – проведення грошової реформи в СРСР.

Основні терміни:

Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) - сукупність підприємств і організацій країни, які виготовляють озброєння, військову техніку і товари подвійного призначення для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

Децентралізація управління - передання певних повноважень щодо прийняття рішень і розподілу коштів від центральних органів органам на місцях.

Раднаргоспи - державні органи територіального управління й планування у промисловості в 1957–1965 рр

Ремонтно-технічні станції (РТС) - це державні підприємства, створені в СРСР у 1958 році замість машинно-тракторних станцій (МТС). Вони відповідали за продаж техніки, її ремонт та обслуговування.

План

1. Промислова політика в УРСР
2. Індустріальний розвиток України
3. Розвиток сільського господарства

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв.	Організаційний	Привітання з учнями, перевірка присутніх.		

		Емоційне налаштування, бажаю всім гарного настрою, легкого засвоєння теми.		
2 хв.	Перевірка домашнього завдання		Дайте усну характеристику твердженням, спростуйте або підтвердіть їх: - ГУЛАГ було ліквідовано, але мережа тюрем і таборів залишалася; - Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого; - Апогеєм десталінізації хрущовської доби став XXII з'їзд КПРС.	Логічна Логічна/аксіологічна Хронологічна/логічна
3 хв.	Мотиваційний етап		Хто зображений на карикатурі? Що роблять ці люди? Яка подія відображена? Коли була створена ця карикатура? Які деталі карикатури є найбільш важливими? Який текст бачимо? Яке повідомлення намагається передати карикатурист? Який настрій людей відображається?	Інформаційна Інформаційна Інформаційна Хронологічна Інформаційна Мовленнєва Логічна Аксіологічна
1 хв.	Актуалізаційний етап		- Яку епоху ми зараз вивчаємо? - Які характерні риси цієї епохи?	Логічна Логічна
24 хв.	Етап вивчення нового матеріалу	Промисловість, ВПК та науково-технічний прогрес (НТП) У перше повоєнне десятиліття (до 1953 р.) керівництво країни		

першочергово розвивало базові галузі: металургію, видобуток вугілля і руд, електроенергетику та машинобудування. Головним споживачем цієї промисловості був воєнно-промисловий комплекс (ВПК), орієнтований на розробку й серійне виробництво ядерної зброї та засобів її доставки.

Гонитва озброєнь стимулювала стрімкий розвиток інноваційних галузей на Заході (хімічна індустрія, приладобудування, кольорова металургія). СРСР за Й. Сталіна ігнорував ці світові тенденції. Проте наступники диктатора залучили вчених для оцінки позицій СРСР, і аналіз виявив системне відставання майже в усіх напрямках технічного прогресу. У висновках фахівці вперше використали нетипове для радянської планової системи поняття — науково-технічна революція (НТР).

Економічні та фінансові кроки М. Хрущова
Намагаючись прискорити НТП, М. Хрущов ухвалив кілька рішень:

Децентралізація

	управління та реформа раднаргоспів Найбільш резонансним кроком Хрущова став відхід від жорсткої вертикальної системи. Замість ліквідованих міністерств було запроваджено територіальні органи управління — ради народного господарства (раднаргоспи / РНГ). Створено в Україні 11 раднаргоспів (найбільші — Київський, Харківський, Львівський), у відання яких перейшло 2,8 тис. провідних підприємств республіки. У 1960 р. систему розукрупнили, додавши ще три раднаргоспи: Кримський, Полтавський і Черкаський. Завдяки реформі місцева партійно-державна еліта (зокрема секретарі обкомів) уперше з 1920-х років отримала контроль над потужним економічним потенціалом регіонів. Причини неефективності та фінал реформи Перехід до управління «за горизонталлю» не виправдав сподівань, адже сам господарський механізм залишився директивним, командним і неринковим. Свободи дій підприємства так і не отримали: ринку засобів виробництва не існувало, а ресурси та детальні плани	Чому зміна московських міністерств на місцеві раднаргоспи не дала підприємствам реальної економічної свободи? Що саме заважало їм працювати самостійно? Що саме зображено на карикатурі? Опишіть поведінку водіїв. Яка художня деталь у конструкції автомобіля одразу вказує на абсурдність ситуації?	Логічна\аксіологічна Інформаційна\соціальна
--	--	--	---

		технологічних процесів і надалі централізовано затверджував Держплан. Фактично профільні чиновники просто переїхали з Москви у регіони. Прагнучи приборкати хаос, влада у вересні 1963 р. створила новий надконтрольний орган — Вищу раду народного господарства СРСР (ВРНГ). Як наслідок, безперервні реорганізації призвели до того, що управління промисловістю повернулося до колишньої надцентралізації, ставши при цьому ще більш забюрократизованим. Військово-промисловий комплекс (ВПК): Більшість військових заводів СРСР розташовувалися в Росії. В Україні діяв лише окремий гігант — найбільший у світі ракетобудівний комплекс у Дніпропетровську. Паливно-енергетичний комплекс: • Вугілля: Почалося освоєння нових басейнів — Львівсько-Волинського та Дніпропетровського. • Газ і нафта: Центр видобутку перемістився на Лівобережжя (відкрито потужне Шебелинське родовище на	Зверніть увагу на вирази облич та пози водіїв у кабінах. Які емоції вони транслюють глядачеві? Ця карикатура пропагандистська чи сатирична? Як ви вважаєте, чому спроба М. Хрущова децентралізувати управління у вересні 1963 року завершилася створенням ще більш бюрократичної Вищої ради народного господарства?	Логічна\аксіологічна Логічна\аксіологічна
--	--	--	--	---

		Харківщині та Радченківське на Полтавщині). Ресурси йшли на експорт та в інші республіки. - Електроенергетика: Збудовано великі ТЕС (Бурштинська, Зміївська тощо) та ГЕС Дніпровського каскаду (Кременчуцька, Дніпродзержинська, Каховська, Київська). Україна увійшла до енергосистеми «Мир». □ Металургія: Прискорено розбудовували Криворізький залізорудний басейн (відкрито Південний ГЗК). За видобутком залізної руди Україна посіла 2-ге місце у світі, марганцевої — 1-ше. Хімізація (з 1958 р.): Масштабне фінансування за ініціативи М. Хрущова. Побудовано 35 нових заводів (Черкаський і Чернігівський заводи хімволокна, Дніпропетровський шинний завод тощо). Головні продукти — добрива та сировина для ВПК. Машинобудування та транспорт: - Започатковано автомобілебудування: випуск легкового «Запорожець» (1960 р.) та автобусів ЛАЗ (1956 р.). - Залізниця перейшла з паровозів на	Як саме в другій половині 1950-х років змінилася географія паливної промисловості України (вугільної, нафтової та газової)? Назвіть нові регіони видобутку та продемонструйте їх на карті. У тексті згадується, що хімічна та важка індустрія почали масово створювати спеціальні цехи. Яку абсолютно нову для радянської промисловості продукцію вони почали виробляти за доби М. Хрущова?	Просторова/інформаційна Логічна інформаційна
--	--	---	---	--

		тепловози й електровози (Харків, Ворошиловград). • У 1960 р. у Києві відкрито першу лінію метрополітену. • Авіабудування: випуск перших швидкісних лайнерів Ту-104 (Харків) та пасажирського Ан-24 (Київ). • Створено перші підприємства радіоелектроніки та обчислювальної техніки. Легка та харчова промисловість: Вперше підприємства важкої та хімічної індустрії залучили для масового випуску товарів широкого вжитку. Аграрна політика М. Хрущова • 1950–1958 рр. (Піднесення на 65%): Селу надали податкові пільги, держава підвищила закупівельні ціни на колгоспну продукцію. • 1958–1964 рр. (Стагнація — приріст лише 3%): Влада знову збільшила податки й підняла ціни на техніку для села, а кошти перенаправила на «велику хімію». Виник дефіцит харчів.	Які конкретні заходи радянської влади забезпечили стрімке піднесення сільського господарства України у першій половині 1950-х років, і що спричинило його стагнацію після 1958 року?	Логічна інформація
--	--	--	---	---------------------------

		 «Кукурудзяна епопея» • Під враженням від візиту до США Хрущов («Нікіта-кукурудзник») наказав масово сіяти кукурудзу навіть у непридатних за кліматом регіонах. • В Україні під неї віддали 3 млн га найкращих земель. Неврожай 1963 р. довів хибність надпрограми: худобу перевели на солому, а людей змусили їсти хліб із домішками кукурудзяного борошна. Ліквідація МТС та укрупнення колгоспів • Травень 1958 р.: МТС ліквідували, а колгоспи примусили викупити техніку за завищеними цінами, що підірвало їхні фінанси. • Кількість колгоспів скоротили вдвічі (до 9634 у 1960 р.). Це призвело до появи «неперспективних сіл» та їхньої	Проаналізуйте плакат. Дайте відповіді на питання: Якій надпрограмі присвячений? Для поширення в якій республіці виготовлявся? Чому масштабне розширення посівів кукурудзи за доби М. Хрущова завершилося провалом і негативно вплинуло на харчовий раціон населення під час неврожаю 1963 року Яким чином ліквідація машинно-тракторних станцій (МТС) та примусове об'єднання господарств відобразилися на фінансовому стані колгоспів і долі українських сіл?	Логічна інформаційна Логічна інформаційна Інформаційна\соціальна
--	--	---	---	---

		поступової деградації. Спроба створити упорядковані «агромаста» провалилася. Обмеження приватних господарств - Влада розпочала наступ на приватні городи селян. У колгоспників масово вилучали корів на користь неефективних ферм. - Результат: різке скорочення поголів'я худоби (овець і кіз — на 53%, свиней — на 20%, корів — на 9%), зникнення продуктів із ринків та стрибок цін. Освоєння цілини та продовольча криза 1963 року - Масовий виїзд українських фахівців і техніки на освоєння цілинних земель (Казахстан, Сибір) знекровив аграрний сектор України. - Через виснаження цілинних земель та посуху 1963 р. в СРСР почався голодний колапс і з'явилися величезні черги за хлібом. - Щоб уникнути голоду, уряд уперше закупив у США та Канаді 12 млн тонн зерна за золото,	До яких негативних наслідків для міського та сільського населення призвела кампанія з вилучення худоби з особистих підсобних господарств селян? Як масове освоєння цілинних земель у віддалених регіонах СРСР підірвало аграрний сектор України та чому у 1963 році радянське керівництво змушене було вперше розпочати регулярні закупівлі зерна за кордоном? Чому на вашу думку багато українців поїхало обробляти землі в Казахстані ?	Інформаційна\логічна Громадянська\інформаційна
--	--	--	---	--

8 хв.	Систематизація знань		Проаналізуйте радянські плакати, визначте до яких подій вони належать, кожен підпишіть їх, та розташуйте у хронологічній послідовності. Простежте, які радянські пропагандистські наративи використовуються.	Інформаційна\ мовлення\ хронологічна
3 хв.	Висновки	Аграрний курс М. Хрущова продемонстрував стрімке піднесення лише у першій половині 1950-х років завдяки зменшенню податків та підвищенню закупівельних цін для селян. Наприкінці десятиліття ситуація різко погіршилася через повернення до жорсткого податкового тиску, примусовий викуп техніки колгоспами та скорочення приватних підсобних господарств. Впровадження суб'єктивних «надпрограм», зокрема масштабної та кліматично необґрунтованої «кукурудзяної епопеї», повністю виснажило внутрішні ресурси села. Ситуацію суттєво ускладнив масовий вплив українських фахівців і техніки на освоєння		

		цілих земель у віддалені регіони СРСР. У результаті неефективного командного управління та сильної посухи 1963 року країна опинилася на межі голодного колапсу і вперше почала регулярно купувати зерно за кордоном.		
З хв.	Домашнє завдання		Аналітична експертиза: «Аналітик економічного фіналу» Уявіть, що ви — незалежний економічний експерт. Наприкінці 1963 року вам на стіл потрапляє щоденниковий запис першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста: «Справи наші в сільському господарстві плачевні, якщо не гірше», а також новина про те, що СРСР купує 12 млн. т. зерна у США та Канаді. Напишіть коротку «доповідну записку» (3–4 тези), у якій поясніть вищому керівництву, які саме помилкові рішення попередніх років) призвели до цього продовольчого колапсу та черг за хлібом. Творче завдання: за допомогою штучного інтелекту створіть радянський пропагандистський плакат, вибір теми для плакату, зображені на цьому елементи і текст – обґрунтуйте.	Інформаційна\аксіологічна\мовленнєва

Джерело: розроблено автором.